

Éger Gábor

**16–17. SZÁZADI
FELSŐ-MAGYARORSZÁGI
REFORMÁTUS
LELKIPÁSZTOROK
KÖNYVEI A
SÁROSPATAKI
REFORMÁTUS
KOLLÉGIUM
TUDOMÁNYOS
GYŰJTEMÉNYEI
NAGYKÖNYVTÁRÁBAN**

Bevezetés

Felső-Magyarországot a Magyar Királyság északkeleti részén található tizenhárom vármegye alkotta: Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Heves, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung és Zemplén. A tiszáninneni református egyházmegyék (az abaúj-tornai, borsod-gömör-kis-honti, ungi, zempléni) hét vármegye – Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Torna, Ung és Zemplén – területén szerveződtek, a Bereg, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa vármegyei területek a tiszántúli egyházkerület – azon belül is a beregi, a nagybányai, a szabolcsi, a szatmári és az ugoccai egyházmegyék – igazgatása alá tartoztak.¹ Az ezekről a vidékekről érkező református diákokat több magas színvonalú oktatást biztosító kollégium is vonzotta: a debreceni, a sárospataki, a szatmári és a nagybányai. A beiratkozások számát tekintve a kálvinista Róma és a Bodrog-parti Athén scholái emelkedtek ki ezek közül, amit e két iskola fennmaradt matrikula-kódexei is bizonyítanak. A pataki Kollégium legrégebb, fennmaradt törvénykönyve 1621-ban készült, a diákok névsora is csak 1617-től ismert.² Az 1617 és 1671 – az iskola Sárospatakról történt elüldöztetése – közötti időszakban 2029-en subscribáltak a Sárospataki Református Kollégiumban.³ A debreceni diáknévsor 1588-tól kezdődik, e jegyzék tanulmányozása alapján az látható, hogy az említett időszakban ott 2025 beiratkozást tartalmaznak a matrikulák.⁴ A szatmári és

1 DIENES Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története: A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017, 18–30.; ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, *Humanizmus és reformáció* 6, 1977, 139–140, 165.

2 HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.

3 Uo., 29–30, 44, 46–114.

4 SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I. kötet, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület,

nagybányai kollégiumok beiratkozottainak száma elmarad az előző kettőhöz képest: Szatmáron 1398, míg Nagybányán 747 tógátus diák beiratkozását rögzítették ezekben az évtizedekben.⁵ E tanulmány tekintetében a sárospataki matrikulára visszatérve, annak áttekintése alapján az állapítható meg, hogy abban a legtöbb esetben a diákok származási helyét nem rögzítették, csupán a nemesi származású diákok névsorában találunk erre vonatkozó adatokat. Ezek alapján az látható, hogy a legtöbben a kollégiumhoz közelebb eső vármegyéből érkeztek: Abaújból, Biharból, Beregből, Borsodból, Gömörből, Sárosból, Szabolcsból, Szatmárból, Zemplénből.⁶ Mindemellett a beiratkozottak nevei is sokat elárulnak származási helyükről.⁷ Sárospatak vonzáskörzetét a beiratkozók származási helye mellett jól mutatja, hogy mely településekre mentek a végzett diákok tanulmányaik után rektori szolgálatra. Ezekbe az úgynevezett partikuláris iskolákba kerültek tanítóként a kollégium diákjai, akik a sárospataki iskola szellemiségét, oktatási rendszerét, módszereit alkalmazták, a kisiskolák diáksága pedig utánpótlást jelentett a pataki Alma Maternek. A matrikula ilyen jellegű bejegyzései alapján az látható, hogy rektoriára is a legtöbben a Tiszáninnen található településekre mentek a legtöbben, de Bereg, Szatmár vagy Ung vármegyébe, esetleg az ország más részeibe is eljutottak.⁸ A sárospataki kollégium hatóerejét bizonyítja az is, hogy a Nagykönyvtár polcain nagy számban találunk olyan köteteket, amelyeket korábban a felsorolt vármegyékben szolgáló lelkipásztorok birtokoltak, amit a kötéstáblákon található supralibrosok és a könyvek belső oldalain olvasható tulajdonosbejegyzéseik is bizonyítanak.

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának régi könyveit vizsgálva számos olyan kötetet találunk, amelyek korábban a 16–17. században – közelebből is a kutatási időhatáron belül, az 1560–1671 közötti időszakban – élt és szolgáló református diákok és későbbi lelkipásztorok könyvtárait gazdagították. A possessorok tekintetében az egyik fontos forrás a Czeglé Imre (1912–2002) korábbi sárospataki főkönyvtárnok munkája révén elkezdett és azóta is folyamatosan bővített, nagyjából 5000 cédulából álló possessorkatalógus volt. Az ez alapján összeállított névsort több esetben a könyvtár polcain, az autopszia elve segítségével azonosított kötetek újabb személynevekkel egészítették ki. A vizsgált korszakból a református lelkészi kar képviselői közül 130 személlyel kapcsolatban lehetett megállapítani, hogy egy vagy több könyve fellelhető a sárospataki Nagykönyvtár állományában. Amennyiben a teljes névsorból a felső-magyarországi

Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulójára tiszteletére 1, 2013, 240–311.

5 BURA László (közread.): *Szatmári diákok 1610–1852*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, *Fontes Rerum Scholasticarum* V, 16–54.; THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, *Művelődéstörténeti értekezések* 13, 1905, 88.

6 HÖRCSIK: i. m., 40.

7 Példának okáért néhány név a diáknévsor első oldalairól: Georgius B. Thállyai, Stephanus Szatthmár Németinus, Gregorius S. Göntzi, Petrus K. Megyaszovinus, Paulus Kereszturinus, Stephanus Sz. Berexasinus, Johannes P. Szikszovius (HÖRCSIK: i. m., 46–50.)

8 DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013, 73–74.

vármegyékben is szolgáló lelkipásztorokat kívánjuk kiemelni, a listán még így is hatvanhat fő szerepel.

Szolgálati helyek tekintetében Abaúj, Borsod, Szabolcs, Szatmár és Zemplén vármegyei lelkipásztorok könyvei közül található legnagyobb számban a sárospataki Nagykönyvtár állományában.⁹ Tíz lelkipásztor életében szerepel Szatmárnémeti prédikátorságának helyei között, hét személy fordult meg Tarcalon, hatan Nagybányán, Sárospatakon vagy Szepsiben.¹⁰ Öt személy végzett hosszabb-rövidebb ideig lelkési szolgálatot Nagyecsedben vagy Szikszón, négyen Sátoraljaújhelyen, hárman Bodrogkeresztúron, Mezőzomboron, Miskolcon, Szerencsen vagy Tokajban.¹¹ A hatvanhat kálvinista lelkipásztor közül aszalói, bodzásújlaki, gálszécsi, hajdúnánási, nagykálói, nyírbátori, olaszliszkai, sajószentpéteri, varannói, vinnai, viski vagy vizsolyi állomáshely két személy esetében fedezhető fel.¹² Emellett negyvenhárom olyan felső-magyarországi

9 A lelkipásztorok szolgálati helyei utáni kutatásban a következő forrásmunkák voltak segítségemre: HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Budapest, 1982, 243–347.; SZABÓ András: *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi Könyvkiadó, *Humanizmus és reformáció* 37, 2017.; UGRAI János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei: A kezdetektől a Millenniumig: Adattár*, Sárospatak – Tiszaújváros, 2017.; ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett*, in ZSINKA Ferenc (szerk.): *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 13. évfolyam, Budapest, *A magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai* 32, 1929, 5–141.; ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

10 A szatmári és németi lelkipásztorság nehezen különíthető el, így a jegyzék összeállításánál az egységes Szatmárnémeti településnév elnevezést használtam. A lelkipásztorsága idején a következő személyek szolgáltak a városban: Dánóczi Literáti János, Kárásztelki Pintes Mihály, Kecskeméti Udvar Mihály, Margitai Láni Péter, Némethi M. János, Szathmári Lázár Miklós, Szegedi Lőrinc, Szepsi Korocz András, Szepsi Korocz Gáspár és Szőlősi Bede János; *Tarcalon* szolgált: Komáromi Flórián Gáspár, Prágai András, Siderius János, Tolnai Dali János, Tornai Pap István és Zombori Hasznok Péter; *Nagybányán* prédikált: Kárásztelki Szilágyi Pintes Mihály, Margitai Láni Péter, Montanus Pál, Miskolci Csulyak Gáspár, Szőlősi Bede János és Ürményi Patai Mátyás; *Sárospataki* lelkipásztor volt: Czeglédi Ferenc, Keresszegi P. Mihály, Suri Orvos Mihály, Szepsi Bényés Pál, Szerencsi N. Péter és Váci Mihály; *Szepsiben* református lelkész volt: Paksi Cormaeus Mihály, Siderius János, Szathmári Lázár Miklós, Szepsi Wendéghe Balázs és Váci P. András.

11 *Nagyecsed*: Czeglédi Ferenc, Czeglédi János, Kárásztelki Pintes Mihály, Kecskeméti Udvar Mihály és Szathmári Lázár Miklós; *Szikszó*: Alistáli Farkas Jakab, Bacsoni András, Miskolci S. János és Somosújfalvi Érsek Péter; *Sátoraljaújhely*: Czeglédi Ferenc, Hatházi Gáspár, Prágai András és Sárosi Molnár András; *Bodrogkeresztúr*: Miskolci Csulyak Gáspár, Suri György és Tállyai Putnoki János; *Mezőzombor*: Kertvélyesi Pastoris János, Somosújfalvi Érsek Péter és Szikszai György; *Miskolc*: Miskolci Csulyak István, Sámsondi Márton és Tolnai Dali János; *Szerencs*: Komáromi Szerafin Pál, Miskolci Csulyak István és Prágai András; *Tokaj*: Bacsoni András, Szepsi Bényés Pál és Tolnai Dali János.

12 Lelkési pályája során megfordult *Aszalón* Mosdósi Balázs és Szikszai György, *Bodzásújlakon* Miskolci S. János és Pelei János, *Gálszécsen* Miskolci S. János és Váci Gergely, *Hajdúnánáson* Keresszegi P. Mihály és Tállyai Putnoki János, *Nagykállóban* Diószegi Kalmár Pál és Margitai Láni Péter, *Nagykárolyban* Kárásztelki Pintes Mihály és Károlyi Péter. Szolgált *Nyírbátorban* Dánóczi Literáti János és Diószegi Kalmár Pál, *Olaszliszkan* Czeglédi Ferenc és Miskolci Csulyak István, *Sajószentpéteren* Fövényesi István és Tolnai L. Vince, *Varannón* Czeglédi Ferenc és Sárosi Molnár András, *Vinnán* Kaposi István és Zombori Hasznok Péter, *Visken* Szathmári Lázár Miklós és Szepsi Korocz András, *Vizsolyban* pedig Gönczi P. István és Margitai Láni Péter.

szolgálati hely is felsorolható, ahol a korszakból mindössze egy kálvinista prédikátor fordult meg lelkészi pályája során.¹³ A lelkipásztori hivatás mellett többen esperesi tisztelet is viseltek. Abaúji esperes volt Siderius János, borsodi Tolnai L. Vince, közép-szolnoki Czeglédi János, máramarosi Margitai Láni Péter, nagybányai Liszkai B. Demeter és Montanus Pál, szabolcsi Csehi (Mocsi) Pál, Diószegi Kalmár Pál és Margitai Láni Péter, szatmári Szegedi Lőrinc, ugocsa Szőlősi Bede János és Viski Bene Márton, ungi Zombori Hasznok Péter és zempléni Sárosi Molnár András és Váci Gergely. A lelkipásztorok többsége élete során egynél több településen hirdette Isten igéjét, huszonöt személy életrajzából állapítható meg, hogy csupán egyetlen helyen végezte lelkészi szolgálatát.¹⁴ A több vármegyében való működés is sok esetben dokumentálható,¹⁵ egyes lelkipásztorok a tiszáninneni és a tiszántúli egyházkerület területén¹⁶ is hirdették Isten igéjét.

- 13 Ilyen települések voltak: Abaújszántó (Szegedi Lőrinc), Aranyosmeggyes (Liszkai B. Demeter), Bartiz (Némethi M. János), Cégénydányád (Némethi M. János), Csenger (Udvarhelyi Barta Tamás), Csengerjányosi (Némethi M. János), Diósgyőr (Körtvélyesi János), Eger (Paksi Cormaeus Mihály), Feketeardó (Viski Bene Márton), Felsőbánya (Kézdivásárhelyi Matkó István), Fényeslitke (Tarcsei Bálint), Gönc (Prágai András), Gyöngyös (Körtvélyesi János), Gyulaháza (Tarcsei Bálint), Hejce (Belicei Medimuranus Mihály), Huszt (Margitai Láni Péter), Kassa (Siderius János), Királyhelme (Czeglédi Ferenc), Kisszekeres (Némethi M. János), Komjáti (Suri Orvos Mihály), Korlát (Gönczi P. István), Márkusfalva (Váci Gergely), Mátészalka (Csehi (Mocsi) Pál), Matolcs (Tunyogmatolcs) (Szepesi Korocz Gáspár), Nagybégány (Beregszászi János), Nagybereg (Szőlősi Bede János), Nagykároly (Kárásztelki Szilágyi Pintes Mihály), Nagytörönya (Czeglédi Ferenc), Nagyszőlős (Szőlősi Bede János), Ónod (Miskolci Csulyak Gáspár), Palágy (Zombori Hasznok Péter), Putnok (Kálnai Péter), a szatmári vár (Kárásztelki Szilágyi Pintes Mihály), Szerednye (Tolnai Ferenc), Szinérváralja (Montanus Pál), Szürte (Udvarhelyi Barta Tamás), Tállya (Budai B. István), Telkibánya (Miskolci P. Péter), Tornagörgő (Miskolci Nyíri Lukács), Tornalja (Tatai P. Sámuel), Tornyospálca (Csehi (Mocsi) Pál), Ungvár (Zombori Hasznok Péter) és Zemplén (Bélteki Csanádi István).
- 14 E lelkipásztorok név szerint: Belicei Medimuranus Mihály, Bélteki Csanádi István, Fövenyesi István, Hatházi Gáspár, Kálnai Péter, Kaposi István, Kertvélyesi Pastoris János, Komáromi Flórián Gáspár, Liszkai B. Demeter, Miskolci (Nyíri) Lukács, Miskolci P. Péter, Mosdósi Balázs, Pelei János, Sámsondi Márton, Suri György, Szepesi Wendéghi Balázs, Szerencsi N. Péter, Tatai P. Sámuel, Tolnai Ferenc, Tolnai L. Vince, Ürményi Patai Mátyás, Váci Mihály, Váczi P. András és Viski Bene Márton.
- 15 Például Miskolci Csulyak Gáspár a Borsod vármegyei Ónod után Zemplénben, Bodrogheresztúron lett lelkipásztor, majd a Szatmár vármegyében található Nagybányán prédikált. Szőlősi Bede János wittenbergi és heidelbergi tanulmányai közötti időszakban Bereg vármegyében töltött be egyházi pozíciót, tanulmányai után Szatmár vármegyében, Szatmárnémetiben és Nagybányán, majd Ugocsa vármegyében, Nagyszőlősen volt lelkész.
- 16 Az előző példák közül Miskolci Csulyak Gáspár itt is megemlíthető, tiszáninneni lelkipásztorsága után a tiszántúli Nagybányán szolgált. Hasonló út figyelhető meg Czeglédi Ferenc életpályájában. Nagytörönyai, olaszliszkai, sátoraljaújhelyi, sárospataki, varannói és királyhelmei prédikátorsága után élete utolsó éveiben az akkor még a tiszántúli egyházkerülethez tartozó Nagyecsedén végzett szolgálatot.

1. kép: Református lelkipásztorok felső-magyarországi szolgálati helyei

A református lelkipásztorok hazai tanulmányai és peregrinációjuk

A hatvankilenc lelkipásztorból álló névsort érdemes olyan szempontból is megvizsgálni, hogy kik milyen előképzettség, tanulmányok birtokában jutottak el egy-egy település prédikátorságáig. A 16. században élt személyek középfokú iskoláztatásáról kevés esetben maradtak fenn adatok. A református kollégiumok iskolai anyakönyvei csak a század utolsó negyedében és az azt követő időszakban tanult felsőbb osztályos diákokkal kapcsolatban nyújtanak tájékoztatást. A legtöbb esetben másodlagos források adnak támpontot egy-egy diák hazai iskoláztatására vonatkozóan.

Az 1578 körül a Bereg megyei Nagybecskerek település lelkésze, Beregszászi János a középfokú iskoláit Kolozsvárott, illetve Nagyváradon végezte, és innen indult külföldi peregrinációra, ahol a wittenbergi egyetem hallgatója lett. 1567-ben kolozsvári tanára, Károlyi Péter stilisztikai és verstani kézikönyvéhez több diáktársával együtt verses köszöntőt is írt. A Luther Márton egyetemén tanult peregrinusok közül szintén kolozsvári diák volt Paksi Cormaeus Mihály, ugyanis 1565-ben Antonio Bonfini Mátyás király életéről szóló művének Heltai Gáspár által nyomtatott kolozsvári kiadásában a kollégium diákjai által írt latin nyelvű epigrammák között az övé is olvasható. Feltételezhető Dánóczi Literáti János sárospataki diáksága, akinek közvetítésével 1584-ben az akkor mezőzombori lelkész és korábbi wittenbergi diák Zalai János fél tallér támogatást küldött az egyetem magyar diáktársaságának. A wittenbergi peregrinusok közül szintén a pataki schola diákja lehetett Kaposi István, Liskai B. Demeter, Sárosi Molnár András, Szikszai György, Tolnai Ferenc, Tolnai L. Vince és Udvarhelyi Barta Tamás is. Kaposi István 1577-ben wittenbergi diákként gyászverset írt korábbi sárospataki tanára, Szikszai Fabricius Balázs emlékére. Ecsedi Báthory István országbíró támogatásával tanult Luther Márton egyetemén Liskai B. Demeter. Báthory több sárospataki diák peregrinációjának patrónusa volt, közéjük tartozhatott Liskai

is. Sárosi Molnár András kisdíakként Sátoraljaújhelyben tanult, felsőbb iskoláit külföldi tanulmányútja előtt feltehetően a Sárospataki Református Kollégiumban végezhette. Szikszai György peregrinációja előtt 1588-ban Szikszón volt rektor. Sárospatak közelsége valószínűvé teszi, hogy rektorságát pataki diákévei után tölthette az abaúji településen. Tolnai Ferenc sárospataki kötődése sem lehet alap nélküli. Wittenbergi tanulmányai után, 1591-ben a sátoraljaújhelyi iskola rektora lett, és a pataki kollégium korábbi vezetőjének, Thoraconymus Mátyásnak a lányát vette el feleségül. Tolnai L. Vince Kaposi Istvánhoz hasonlóan gyászverset írt a Szikszai Fabricius Balázs halálára megjelent emlékbeszédhez, feltehetően ő is volt sárospataki tanáráról emlékezett meg ebben a formában. Udvarhelyi Barta Tamás pataki diákságát a wittenbergi egyetemen tartott disputációinak ajánlásaiból következtethetjük. 1603-ban egy orvosi és egy logikai témájú előadást tartott, amelyeket Siderius János és Szentandrás István tarcali lelkipásztoroknak, illetve Lakatos András sárospataki polgárnak ajánlott. Tarcal mezőváros közelsége és a pataki személy számára tett ajánlás is a Bodrog-parti iskolavároshoz való szorosabb kötődést feltételez. Wittenbergi peregrinációja előtt Debrecenben tanult Némethi M. János, akinek külföldi peregrinációját a debreceni polgárok által kapott támogatás tette lehetővé.¹⁷

A 16. század végén a református diákok külföldi peregrinációjának fő célpontjává Wittenberg mellett Heidelberg és Marburg váltak. A későbbi felső-magyarországi lelkipásztorok közül több személyről elmondható, hogy tanulmányai alatt több egyetemi központban is megfordultak. A korábbi debreceni diák, majd 1609 januárjában a wittenbergi egyetemre beiratkozott Kárászteleki Pintes Mihály néhány hónappal később, június közepén a heidelbergi univerzitás hallgatója lett. Szintén ezt a peregrinációs útvonalat járta be Szőlősi Bede János. Egyike volt azoknak a diákoknak, akik nem írták alá a wittenbergi egyetemen a *Formula Concordiae*t, így 1592. szeptember 22-én kizárták őket az egyetemről, viszont a beiratkozási anyakönyvben és a magyar diáktársaságba felvett diákok között sem szerepel a neve. Néhány év hazai tartózkodás után 1601 októberében már a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Az Elba-parti városban, 1591 augusztusában kezdte egyetemi tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumból érkezett Váci Gergely is, aki szűk két évvel később, 1593. április 7-én már a Neckar partján fekvő város univerzitására matrikulált.¹⁸ Mindhárom megnevezett egyetem hallgatói névsorában megtalálható Komáromi Flórián Gáspár neve, aki 1613. június 28-án Wittenbergben, egy hónappal később Marburgban, szeptember 20-án már a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Feltehetően a Sárospataki Református Kollégium diákja lehetett, erre enged következtetni, hogy életpályájának fontos mérföldkövei a pataki schola vonzáskörzetéhez tartozó településekhez köthetők. Peregrinációja előtt rektor volt az Abaúj vármegyei Komjátiban, hazatérése után pedig a Zemplén vármegyei Tarcalon volt lelkipásztor. Szintén mindhárom jelentős egyetemen megfordult tanulmányai során Sámsondi Márton. Középfokú iskolázottságáról nincsenek adatok,

17 SZABÓ: i. m., 99, 118, 159–160, 187, 205–208, 228, 244, 268, 272, 277.

18 SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 17, 2011, 123–124, 127, 304, 317.

külföldi tanulmányairól maradtak fenn biztos források. 1613. június 28-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd egy hónappal később – július 30-án – már a marburgi egyetem hallgatói között szerepel a neve. 1614. április 23-án öt diáktársával – Keresztesi Herman Istvánnal, Szántai Pastoris Istvánnal, Szenczi Boros Jánossal, Várdai Sartoris Andrással és Viski Bene Mártonnal – a heidelbergi egyetemre matrikulált.¹⁹

A 17. század első két évtizedében peregrinált református diákok utazási célpontjává egyértelműen Heidelberg – illetve kevés esetben még Marburg – vált. Kertvélyesi Pastoris János középfokú iskoláztatásáról nincsenek adatok, az ő esetében is csak feltételezhető pataki diáksága. Neve alapján valószínűleg a Zemplén vármegyei Alsókörtvélyesen született, külföldi tanulmányai után a vármegyébe visszatérve, Mezőzomboron lett református lelkipásztor. Mindkét település esetében a Sárospatakhoz való közelség, valamint az, hogy életpályájának ismert pontjai a Tiszáninnen Református Egyházkerület területéhez köthetők, teszi lehetségessé a Bodrog-parti iskolában való tanulását. Ő 1610. július 12-én először a marburgi, majd 1611. március 21-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be.²⁰ Ugyanezt az utat járta be Szepsi Bényés Pál is. Feltehetően az 1596. március 5-én Debrecenbe subscribált *Paulus Szepsivel* azonosítható, aki innen indult külföldi tanulmányokra. 1610. július 12-én matrikulált a marburgi egyetemre, és szűk egy évvel később, 1611. március 21-én kezdte meg heidelbergi tanulmányait.²¹ Hasonló útvonal figyelhető meg Viski Bene Márton peregrinációjában is. Az 1607 áprilisában Debrecenbe beiratkozott Viski Bene 1613. november 26-án matrikulált Marburgba, majd 1614. április 23-tól már a heidelbergi egyetem diákja lett.²²

Heidelberg kizárólagossága öt későbbi református lelkipásztor életrajzában figyelhető meg. Komáromi Szerafin Pál feltehetően a Pápai Református Kollégiumban tanult, peregrinációja előtt 1614-ben pápai rektorként működött. 1614. szeptember 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Hazatérése után 1617 és 1618 között pápai rektor, 1618-tól a Nógrád vármegyei Füleken, majd 1619-től a Zemplén vármegyei Szerencsen lett lelkipásztor.²³ Külföldi tanulmányai során szintén csak a Neckar-parti város egyetemén tanult a korábbi sárospataki diák, később bodzásújlaki, gálszécsi és szikszói lelkész Miskolci S. János; a szerencsi, miskolci, majd olaszliszakai prédikátor és 1629-től haláláig – 1645-ig – a zempléni egyházmegye esperese, Miskolci Csulyak István; illetve a feltehetően Sárospatakon tanult, peregrinációja után Sátoraljaújhelyen, Szerencsen, Göncön és Tarcalon lelkész, Prágai András.²⁴ Heidelbergi peregrinus volt Somosújfalvi Érsek Péter is, aki hazatérése után 1616 körül Mezőzomboron, 1618-ban Szikszón volt református lelkipásztor, valamint Tállyai Putnoki János is, aki itthoni debreceni, valamint külföldi tanulmányai után hosszabb debreceni, hajdúnánási és

19 Uo., 128–129, 214, 319.; HELTAI: I. M., 294.

20 Uo., 127, 214.; HELTAI: I. M., 292.

21 HELTAI: I. M., 327.; SZABADI: I. M., 226.; SZÖGI: I. M., 128, 214.; THURY Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*, II. kötet, Pápa, Főisk. ny., 1908, 98.

22 HELTAI: I. M., 345.; SZABADI: I. M., 232.; SZÖGI: I. M., 129, 214.; THURY: I. M., 101.

23 HELTAI: I. M., 294.; SZÖGI: I. M., 129.; ZOVÁNYI: *Protestáns lelkészek nyugtatványai*, 135.

24 HELTAI: I. M., 303–305, 313–314.; SZÖGI: I. M., 126, 130.; UGRAI: I. M., 20, 230, 239.; ZOVÁNYI: *Protestáns lelkészek nyugtatványai*, 25, 42, 122, 132.; ZOVÁNYI: *Egyháztörténeti lexikon*, 408, 486–487.

váradai lelkészsége mellett egy rövid időszakot – 1633 körül – Felső-Magyarországon is szolgált, a Zemplén vármegyei Bodrogkeresztúron.²⁵

A 17. század második és harmadik negyedszázadában a külföldi peregrináció fő célpontja Németalföld és Anglia lett. A nevezett időszakból már gazdagabb forrásadottságok állnak rendelkezésre. Több hazai protestáns kollégium diáknévsora is ismert ebből az időszakból, peregrinus diákok disputációinak ajánlásaiból, a lelkészek itthon megjelent műveiből, illetve egyházlátogatási jegyzőkönyvekből számos lelkipásztor szolgálati helyére vonatkozóan ismertek adatok. E két negyedszázadban tanult és szolgált Alistáli Farkas Jakab, Batzoni András, Budai B. István, Diószegi Kalmár Pál, Fövenyesi István, Gönczi P. István, Hatházi S. Gáspár, Kálnai Péter, Károlyi Péter, Kecskeméti Udvar Mihály, Keresztesi P. Mihály, Kézdivásárhelyi Matkó István, Miskolci János, Miskolci P. Péter, Miskolci Csulyak Gáspár, Suri György, Suri Orvos Mihály, Szathmári Lázár Miklós, Szepsi Korocz András, Szepsi Korocz Gáspár, Szerencsi N. Péter, Tarcsai B. Bálint, Tatai P. Sámuel, Tolnai Dáli János, Tornai Pap István, Ürményi Patai Mátyás, Váci P. András és Váci Mihály. A hosszú névsorra és a tanulmány terjedelmi korlátaira való tekintettel csupán az említett időszak általános jellemzését kívánom megfogalmazni. A huszonnyolc lelkipásztor közül nem mindenki folytatott külföldi tanulmányokat. Hatházi Gáspár hazai és külföldi tanulmányaira vonatkozóan sincsenek források, mindössze sátoraljaújhelyi lelkipásztorságának ideje (1647–1653) ismert.²⁶ Kézdivásárhelyi Matkó István életpályája részletesen ismert, születési helyéről, idejéről, tanulmányairól és későbbi lelkipásztori szolgálatainak helyszíneiről is tudósítanak a fennmaradt források. A görög és angol nyelv tudásában jártas volt, ezt hazai tanulmányai során sajátította el, külföldi egyetemeket nem látogatott.²⁷ Suri Peske György 1629-ben iratkozott be a Sárospataki Református Kollégiumba, majd tanulmányai után rektor lett Bodrogkeresztúrbán. Külföldi tanulmányokat feltehetően nem folytatott, egyházlátogatási jegyzőkönyvek tájékoztatnak arról, hogy 1638-ban bodrogkeresztúri másodpapként, 1641-ben bodrogkísfaludi református lelkipásztorként szolgált.²⁸ Az 1620. február 11-én Debrecenben subscribált Tarcsai B. Bálint sem peregrinált, reverendus lelkipásztor volt 1622 és 1623 között Fényeslitkén, majd 1624 és 1628 között Gyulaházán.²⁹ Váci Mihály életére vonatkozóan is kevés adat maradt fenn. Születési helyére és idejére, valamint tanulmányaira vonatkozó információk sem ismertek, heidelbergi disputációk ajánlásai az 1617 körül betöltött sárospataki lelkészi állásáról tájékoztatnak.³⁰

25 HELTAI: i. m., 319, 334.; SZÖGI: i. m., 125, 130.; UGRAI: i. m., 69, 207, 221.; ZOVÁNYI: Protestáns lelkészek nyugtatványai, 25.

26 UGRAI: i. m., 239.

27 KESERŰ Bálint (szerk.): *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkek*, Budapest – Szeged, József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA Irodalomtudományi Intézet, *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 3, 1971, 37–108.; ZOVÁNYI: *Egyháztörténeti lexikon*, 679–680.

28 DIENES Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak felfjegyzései*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, *Acta Patakina* 21, 2008, 98, 126.; HÖRCSIK: i. m., 61.

29 ZOVÁNYI: Protestáns lelkészek nyugtatványai, 77.

30 HELTAI: i. m., 340.; UGRAI: i. m., 227.

Heidelberg 1622-ben történt lerombolása után a magyar református diákok egyetemjárása szempontjából négy németalföldi egyetemi város emelhető ki: Franeker, Groningen, Leiden és Utrecht. Több református diák ebben az időszakban Angliába is ellátogatott. A korábban már olvasható névsorból látható, hogy több későbbi felső-magyarországi lelkipásztor megfordult ebben az időszakban ezekben a felsőoktatási központokban. Közös jellemző, hogy mindegyik Hollandiába peregrinált diák matrikulált a franekeri egyetemen, de a legtöbben több univerzitásra is beiratkoztak. Az egyetlen kivétel az 1633. április 8-án Debrecenben subscribált Keresszegi P. Mihály, aki középfokú tanulmányai után csak a franekeri egyetem hallgatói közé csatlakozott 1641. szeptember 13-án. Több évnyi külföldi tartózkodás után a zempléni esperes 1647. évi egyházlátogatási jegyzőkönyve már a sárospataki református gyülekezet lelkipásztorai között sorolta fel.³¹ Kilenc későbbi felső-magyarországi református prédikátor két felsőoktatási központban is megfordult. Az 1649. június 2-án Sárospatakon subscribált Alistáli Farkas Jakab 1649 és 1650 közötti tokaji rektorkodása után 1651-ben indult külföldi tanulmányútra, ahol rövid franekeri tartózkodása után az utrechti egyetem hallgatója volt.³² Bacsoni András a Sárospataki Református Kollégiumban töltött diákévei után indult peregrinációra, majd itthon tokaji és szikszói lelkipásztor lett, a franekeri tanulmányai után ismeretlen ideig Angliában is tartózkodott.³³ A Debreceni Református Kollégiumban lépett a felsőbb osztályokba Kecs-keméti Udvar Mihály 1615. augusztus 7-én. Külföldi egyetemjárását az odera-frankfurti egyetemen kezdte, ahová 1624-ben iratkozott be, majd 1626. június 18-án matrikulált a franekeri, és 1629. március 26-án a leideni egyetemen.³⁴ A sárospataki tógátus diák, Miskolci P. Péter külföldi tanulmányait az Odera melletti Frankfurtban kezdte 1623 februárjában, majd egy évvel később, 1624. március végén írták be a nevét a frízföldi univerzitás anyakönyvébe.³⁵ A Bodrog-parti Athén kollégiumában tanult Miskolci Csulyak Gáspár is, aki 1652-ben először az utrechti, majd egy évvel később a franekeri egyetemre iratkozott be.³⁶ Ugyancsak Sárospatakon tanult Szathmári Lázár Miklós, aki peregrinációja során 1635. augusztus 18-án történt leideni matrikulációja után 1637. február 14-én íratta be magát a frízföldi univerzitás hallgatói közé.³⁷ Szepsi Korocz Gáspár egyetemjárásának állomásai megegyeznek az előbbieken már ismertetett Miskolci P. Péterével. Sárospataki tanulmányai után 1621-ben az Odera melletti Frankfurtba ment, majd 1623. április 23-án már a franekeri egyetem hallgatója lett.³⁸ Az 1657-től a Debreceni Református

31 BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918*, Budapest, ELTE Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 15, 2007, 53.; DIENES: *Zempléni vizitációk*, 177.; SZABADI: i. m., 256.; THURY: i. m., 112.

32 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 63, 128.; HÖRCSIK: i. m., 78.

33 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 70.; GÖMÖRI GYÖRGY: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789*, Budapest, ELTE Levéltára, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 14, 2005, 94.; HÖRCSIK: i. m., 90.

34 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 45, 223.; SZABADI: i. m., 239.; SZÖGI: i. m., 98.; THURY: i. m., 105.

35 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 42.; HÖRCSIK: i. m., 51.; SZÖGI: i. m., 97.

36 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 65, 128.; HÖRCSIK: i. m., 79, 168.

37 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 50, 228.; HÖRCSIK: i. m., 61.

38 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 41.; HÖRCSIK: i. m., 68.; SZÖGI: i. m., 96.

Kollégium tógátus diákja, Tatai P. Sámuel 1665-ben indult peregrinációra. Elsőként a franekeri univerzitásra iratkozott be 1665. augusztus 2-án, majd 1666. október 26-án a groningeri egyetemre matrikulált.³⁹ Külföldi egyetemjárása során a franekeri és a leideni univerzitás hallgatója volt az 1623-ban Sárospatakon subscribált Tornai Pap István.⁴⁰

Több, később Felső-Magyarország területén szolgált lelkipásztor végzett felsőfokú tanulmányokat kettőnél több egyetemen is. A Sárospataki Református Kollégiumban tanult Budai B. István az 1653 júniusában Franekerben történt beiratkozása után még abban a hónapban az utrechti egyetemre matrikulált, egy évvel később, 1653 augusztusának végén Groningenben lett az univerzitás hallgatója, majd egyetemjárásának utolsó mozzanataként 1655 júliusában Oxfordban szerzett magisztrátusi címet.⁴¹ Diószegi Kalmár Pál középfokú tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban végezte, ahol 1647. november 29-én lépett a felsőbb tanulók sorába. 1650-ben az utrechti, 1652. május 9-én a leideni, 1653. július 13-án a franekeri, és még abban az esztendőben augusztus 25-én a groningeri egyetemre iratkozott be, majd 1654 körül végül visszatért Leidenbe.⁴² A Sárospatakra 1623. április 25-én beiratkozott Gönczi P. István is több egyetemi központban végezte tanulmányait. 1631. október 7-én a leideni egyetemre matrikulált *Stephanus Pastoris Guncy*, aki akkor 28 évesnek vallotta magát. 1632. március 24-én a franekeri egyetemre iratkozott be, majd felsőfokú tanulmányait a brémai *Collegium Illustre*-ben fejezte be, ahol 1633. október 17. és december 31. között tanult.⁴³ A legtöbb peregrinációs helyszín Kálnai Péter életrajzában fedezhető fel. Középfokú tanulmányait Gyulafehérváron végezhetette, és innen indult külföldi egyetemjárásra. 1646. július 16-án a deventeri akadémiára iratkozott be, de még ebben az esztendőben az utrechti egyetemen matrikulált. 1648. június 4-ei bejegyzéssel a leideni egyetem anyakönyvében szerepel a neve. 1648. szeptember 29-től már a franekeri egyetem diákja, de néhány héttel később, október 12-én már Groningenben iratkozott be. 1648–49 között feltételezhetően Angliában is megfordult, majd 1649-ben tért haza.⁴⁴ 1647-ben írta alá a Sárospataki Református Kollégium törvényeit Szepsi Korocz András, aki később szenior, majd 1650-től a szatmári iskola rektora lett. 1652-ben külföldi peregrinációra indult, és az utrechti egyetemre iratkozott be, majd 1652. július 27-én a leideni egyetemre matrikulált. Egy évvel később, 1653. július 13-án a franekeri egyetemre beiratkozott hallgatók névsorában szerepel, de itt nem sok időt töltött, mert már az év augusztus 30-án Groningenben lett teológus hallgató. Peregrinációja utolsó állomásaként 1654 év elején visszatért Leidenbe, ahol 1654 nyaráig tanult.⁴⁵ A Sárospataki Református Kollégiumban lépett a felsőbb osztályokba 1636. december 2-án Szerencsi N. Péter. Középfokú tanulmányai után rektor lett Szatmáron, majd peregrinációra

39 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 73, 190.; SZABADI: i. m., 278.; THURY: i. m., 122.

40 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 46, 223.; HÖRCSIK: i. m., 56.

41 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 64, 129, 184.; GÖMÖRI: i. m., 29.

42 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 65, 127, 184, 240.; SZABADI: i. m., 269.; THURY: i. m., 118.

43 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 47, 224.; HÖRCSIK: i. m., 55.; SZÖGI: i. m., 381.

44 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 61, 124, 181, 208, 239.; GÖMÖRI: i. m., 90.

45 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 65, 128, 184, 241.; HÖRCSIK: i. m., 78.

indult, és 1640. július 19-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Szerencsi 1641-ben Angliába is ellátogatott, ahol hosszabb időt töltött, és csak 1642-ben tért vissza Német-alföldre, majd a leideni egyetemre matrikulált 1642. május 6-án.⁴⁶ Tolnai Dáli János középfokú iskoláit Gyulafehérváron végezte, 1630-tól rektor volt Kolozsvárott, majd külföldi peregrinációra indult. 1631. október 31-én a leideni, 1632. március 24-én a franekeri, szeptember 28-án pedig már a groningeni egyetemre iratkozott be. Ezt követően Angliába utazott, és hosszabb időn át – 1633 és 1638 között – élt a szigetországban, majd innen tért haza 1638 őszén.⁴⁷ Váczi P. András a középfokú tanulmányait Debrecenben kezdte, ahová 1635. július 18-án iratkozott be, és Sárospatakon folytatta, ahol 1639. október 15-én subscribált. Ezután Nagycseden lett rektor, majd külföldi peregrinációra indult, és 1644. június 21-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Néhány hónappal később, augusztus 28-án Deventerben lépett az ottani akadémia hallgatói közé. 1645. február 11-én már a leideni egyetemre matrikulált. 1646 és 1647 között Angliában is megfordult, majd végül 1647-ben egy rövid időre visszatért Hollandiába, és ezután tért haza.⁴⁸

Wittenberg	Belicei Medimuranus Mihály, Béltéki Csanádi István, Beregszászi János, Czeglédi Ferenc, Czeglédi János, Csehi Mocsi Pál, Szikszai György, Kárászteleki Pintes Mihály, Károlyi Péter, Komáromi Flórián Gáspár, Körtvélyesi János, Liszkai B. Demeter, Margitai Láni Péter, Montanus Pál, Miskolci Nyíri Lukács, Mosdósi Balázs, Némethi M. János, Paksi Cormaeus Mihály, Sárosi Molnár András, Siderius János, Szegedi Lőrinc, Szepsi Wendéghe Balázs, Szikszai György, Szőlősi Bede János, Tolnai Ferenc, Tolnai L. Vince, Udvarhelyi Barta Tamás, Váci Gergely, Zombori Hasznok Péter
Heidelberg	Kárászteleki Pintes Mihály, Kertvélyesi Pastoris János, Komáromi Flórián Gáspár, Komáromi Szerafin Pál, Miskolci János, Miskolci S. János, Miskolczi Csulyak István, Prágai András, Sámsondi Márton, Suri Orvos Mihály, Szepsi Bényés Pál, Szőlősi Bede János, Tállyai Putnoki János, Váci Gergely, Viski Bene Márton
Marburg	Kertvélyesi Pastoris János, Sámsondi Márton, Szepsi Bényés Pál
Odera-Frankfurt	Kecskeméti Udvar Mihály, Miskolczi P. Péter, Szepsi Korocz Gáspár
Herborn	Suri Orvos Mihály
Bréma	Gönczi P. István
Deventer	Kálnai Péter, Váczi P. András

46 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 52, 233.; GÖMÖRI: i. m., 51.; HÖRCSIK: i. m., 66.

47 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 47, 179, 225.; GÖMÖRI: i. m., 49.

48 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 57, 207, 235.; GÖMÖRI: i. m., 89.; HÖRCSIK: i. m., 70.; SZABADI: i. m., 258.; THURY: i. m., 113.

Franeker	Alistáli Farkas Jakab, Batzoni András, Budai B. István, Diószegi Kalmár Pál, Fövényesi István, Gönczi P. István, Kálnai Péter, Kecskeméti Udvar Mihály, Keresszegi P. Mihály, Miskolczi P. Péter, Miskolci Csulyak Gáspár, Szathmári Lázár Miklós, Szepsi Korocz András, Szepsi Korocz Gáspár, Szerencsi N. Péter, Tatai P. Sámuel, Tolnai Dáli János, Tornai Pap István, Ürményi Patai Mátyás, Váczi P. András
Groningen	Budai B. István, Diószegi Kalmár Pál, Kálnai Péter, Tatai P. Sámuel, Tolnai Dáli János, Ürményi Patai Mátyás
Leiden	Diószegi Kalmár Pál, Fövényesi István, Gönczi P. István, Kálnai Péter, Szathmári Lázár Miklós, Szepsi Korocz András, Szerencsi N. Péter, Tolnai Dáli János, Tornai Pap István, Váczi P. András
Utrecht	Alistáli Farkas Jakab, Budai B. István, Diószegi Kalmár Pál, Kálnai Péter, Miskolci Csulyak Gáspár, Szepsi Korocz András, Ürményi Patai Mátyás
Anglia	Batzoni András, Budai B. István, Fövényesi István, Kálnai Péter, Szerencsi N. Péter, Tolnai Dáli János, Váczi P. András

1. táblázat: A felső-magyarországi református prédikátorok peregrinációja

A felső-magyarországi református lelkipásztorok könyves műveltsége

A kora újkori magyarországi református lelkipásztorok könyves műveltségének vizsgálata nehéz feladat. Az elmúlt évtizedek forrásfeltáró munkája révén az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat könyvjegyzékeket tartalmazó kötetekben és a *Könyvtártörténeti füzetek*ben több száz könyvjegyzéket adtak közre a szerkesztők. Ezek közül viszont mindössze 14 tétel köthető református lelkészekhez.⁴⁹ Ennél jelentősen több kálvinista lelkipásztor neve ismert, akik olvasmányműveltségének kis szelete – könyvjegyzék hiányában – csak a Kárpát-medence könyvtáiraiban tulajdonosi bejegyzéseik vagy super ex libriseik által azonosított kötetek alapján rekonstruálható.⁵⁰ Ezek áttekintése nyomán az a megállapítás tehető, hogy a legtöbb kora újkori református lelkipásztor műveltségéről öt vagy annál kevesebb fennmaradt

49 A következő lelkipásztorok könyvtárának vagy könyvhagyományozásának – egyes esetekben töredékes – jegyzékei ismertek: Albensis Nagy János, Alvinczi Péter, Bátai B. György, Csulai György, Debreceni Gele János, Demétei András, Eszéki T. István, Geleji Katona István, ifj. Geleji Katona István, Károlyi Benedek, Károlyi Gáspár, Kismarjai Veszeli Pál, Miskolci Csulyak István és Sárosi Bálint.

50 A reformáció kora lelkésznevezetű könyves műveltségének feltárásában elvülhetetlen szerepe volt Herepei János munkásságának, aki több lelkipásztornak a Kárpát-medence könyvtáiraiban fellelhető köteteit ismertette tanulmányaiban, amelyek az *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című könyvsorozat négy kötetében jelentek meg 1965 és 1978 között. Hasonló jellegű közleményekért lásd: DANKANITS Ádám: LASKAI Cs. Péter könyvei, in MONOK István – PETNEKI Áron (szerk.): *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, II. kötet, Szeged, JÁTE Központi Könyvtára, 1990, 33–35.; DIENES Dénes: Tolnai Dáli János könyvtárának töredéke Sárospatakon?, in IMRE Mihály et al. (szerk.): *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, 2. kötet, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 469–479.; ÖSZ Sándor Előd: Szőlősi Bede János Institúció – A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója, *Sárospataki Füzetek*, 16. évfolyam, 2012/1, 59–69.; SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához, *Magyar Könyvszemle*, 107. évfolyam, 1991/4, 376–384.; SZIMONIDESZ Lajos: A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai az 1670-es években, *Magyar Könyvszemle*, 65. évfolyam, 1941/2, 167–175.

kötet tanúskodik. A vizsgált korszakban a Felső-Magyarország területén szolgálatot végző református lelkipásztorok a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárban található könyveinek száma is ezt a megállapítást igazolják. A hatvanhét személy közül mindössze két lelkész korábbi könyvtárából azonosítható ötnél több tétel. Tolnai Dáli János gyűjteményéből tizennyolc, Szőlősi Bede János könyvtárából tíz – vagy tizenkettő⁵¹ – kötet található Sárospatakon. A harmadik legtöbb tétellel magát képviseltető lelkipásztor Sámsondi Márton, akinek öt könyve azonosítható a pataki bibliotékában. Miskolci Csulyak István könyvtárából négy, Budai B. István, Gönczi P. István, Komáromi Szerafin Pál, Paksi Cormaeus Mihály és Szepsi Bényés Pál könyveiből három, Czeglédi Ferenc, Csehi Mocsi Pál, Kecskeméti Udvar Mihály, Miskolci S. János, Prágai András, Szepsi Korocz András, Szepsi Korocz Gáspár, Szikszai György, Udvarhelyi Barta Tamás és Váci Mihály gyűjteményéből kettő, és negyvenhét lelkipásztornak csupán egy olyan kötete vehető kézbe a Bodrog-parti Athén kollégiumának könyvtárában, amelyeknek lapjait e prédikátorok forgathatták. E tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé a részletes ismertetést minden egyes személlyel kapcsolatosan, de bizonyos jellemzők alapján különböző csoportok hozhatóak létre, és ezeken belül egy-egy kiemelt lelkipásztor könyves műveltsége nagyobb hangsúlyt kaphat.

A magyar reformátori nemzedék első jelentős képviselői a wittenbergi egyetemen tanult peregrinus diákok voltak. A harminc, később felső-magyarországi településeken lelkipásztorként szolgáló korábbi wittenbergi diák közül hat személy azonosítható,⁵² akiknek peregrinációjuk idején vásárolt könyve már nem cserélt gazdát, vagy ez későbbi tulajdonosi bejegyzések hiányában nem igazolható. E névsorból Paksi Cormaeus Mihályt és Tolnai L. Vincét érdemes kiemelni, és Sárospatakon található könyveiket jobban is megvizsgálni.

A Kolozsvárott tanult, majd 1566-ban a wittenbergi egyetemre beiratkozott Paksi Cormaeus Mihály könyvei közül három példányt őriz a pataki bibliotéka, amelyeket külföldi tanulmányai idején szerzett be. Mindegyik kötet első kötéstábláján nevének monogramja és a bekötetés évszáma is olvasható, ezek közül kettőben nem található további possessorbejegyzés, így feltételezhető, hogy azok később közvetlenül tőle kerültek a Bodrog-parti város kollégiumának könyvtárába, ugyanis 1576–1577-

51 A tételszámok kérdésességét két kötet szemlélteti. Gregor Richter evangélikus teológus *Axiomatum theologicorum* című munkája 1604-es görilitzi kiadásának Sárospatakon található példányát (raktári jelzete: CC. 521.) 1610-ben kötötték be I*B*SZ supralibrossal ellátva. Szőlősi Bede János kortársa volt a Sárospataki Református Kollégium tanára, Szcenci Boros János. A német reneszánsz kötésből és Szcenci Boros János akkor még Magyarországon tartózkodásából ítélve a könyv nagy valószínűséggel Szőlősi Bede Jánosé lehetett. A másik mű Andreas Alciatus híres emblémakönyvének, az *Emblematának* egy példánya (raktári jelzete: SS. 132.), amelynek címlapja és az első lapja hiányzik, de összehasonlító elemzés alapján megállapítható, hogy az 1608-ban Antwerpenben nyomtatott kiadás található Sárospatakon. Az első kötéstábla hátoldalán két, ismeretlen kéztől származó latin nyelvű bejegyzés található, a korábbi tulajdonos kilétének azonosítása szempontjából a könyv tartalmi részében felfedezhető szövegközi betoldások az érdekesek. Ezek az írásképi vizsgálat alapján nagy hasonlóságot mutatnak Szőlősi Bede János az 1610-es években beszerzett köteteiben olvasható bejegyzésekkel, így ez esetben nem zárható ki teljes mértékben, hogy ez is az ő könyvtárának egyik tétele lehetett.

52 A nevezett személyek: Csehi Mocsi Pál, Kaposi István, Liszkai B. Demeter, Miskolci Nyíri Lukács, Paksi Cormaeus Mihály és Tolnai L. Vince.

ben lektora majd 1577–1578-ban rektora volt az iskolának. Ezt követően 1579-től az egri, majd 1583–1584-től az 1585-ban bekövetkezett haláláig a szepsi református gyülekezet lelkipásztora volt. További egy kötete egy későbbi tulajdonosáról is tudósít, Váci Mihályról, aki 1617–1618-ban Sárospatakon volt református lelkipásztor, és aki nevét 1622. szeptember 14-ei keltezéssel jegyezte be a kötet előzéklapjának verzójára. A három közül legkorábban, 1565-ben bekötöttetett könyve bizonyítja, hogy a wittenbergi egyetemre 1566. május 20-án történt beiratkozását megelőző évben is már a szászországi városban tartózkodott. A megjelenés évében szerezte be Jean Crespin református jogtudós, mártírológus és nyomdász *Bibliotheca studii theologici* című munkájának 1565-ös kiadását.⁵³ Crespin munkája három könyvből áll: az első Johannes Piscator (1480?–1549) lutheránus teológus Szent Ágoston műveiből összeállított florilégiumának a református lelkipásztorok számára átdolgozott kiadása, a második Szent Jeromos egyházatya, a harmadik pedig tizenkilenc ókori egyházatya műveiből összeállított antológia. 1567-es keltezésű supralibrosszal két könyve is megtalálható Sárospatakon. Az egyik egy nyolc műből álló kolligátum, amelyben Nicholas Ridley (1500–1555) anglikán teológus *De Coena Dominica* című munkája az Úrvacsoráról és az átlényegülés tanának (transzszubsztanciáció) kritikájáról értekezik, három mű a református Thomas Erastus (1524–1583) és az evangélikus Jacob Schegk (1511–1587), az eucharisztia tannal kapcsolatos polemizálásuk munkáit, és Simone Simoni (1532–1602), Erastus művéhez írt előszavát tartalmazza. Az ezt követő két hitvitázó irat Antoine de Chandieu (1534–1591) francia református teológus Claude de Saintes (1525–1591) francia katolikus hitvitázó, Kálvin és Bèze az úrvacsoráról szóló tanításainak kritikáját megfogalmazó írására való cáfolata és Bèze Saintesnek írt felelete. Bèze François Baudouin (1520–1573) francia hitvitázónak az őt és Kálvint írt kritikájának válaszát is tartalmazza a gyűjteményes mű. Végül pedig Immanuel Tremellius és Martin Bucer az Efézusiakhoz írt levél kommentárjának 1562-ben Bázelen megjelent kiadása zárja a kolligátum kötetet.⁵⁴ Szintén 1567-ben egy két műből álló gyűjteményt köttetett egybe: a görög dialektikában használatos legfontosabb szavak Alexandriai Hészühkiosz által összeállított szótárának 1521-ben és Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művének 1560-ban Bázelen megjelent kiadását.⁵⁵

53 Jean Crespin: *Bibliotheca studii theologici, ex plerisque doctoru[m] prisci seculi monumentis collecta*, [Genevae], 1565 — Raktári jelzete: A. 633. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*P / 1565 (Michael Paxi).

54 D. Nicolai Ridleii ... de coena Dominica assertio contra sceleratam illam transsubstantiationis haeresim, quam e carcere author scripsera, Genevae, 1556 + Thomas Erastus: *Declaratio eorum, quae in libello D.D. Iacobi Scheckij*, Genevae, 1566 + Jakob Schegk: *Responsio Thomae Erasti ad libellum D. Iacobi Schegkij*, Genevae, 1567 + Simone Simoni: *Interpretatio eorum quae continentur in praefatione Simonis Simonii Lucensis ... Declaratio eorum quae in libello D. D. Iacobi Scheckii ...*, Genevae, 1567 + *Apologia Th. Bezae Vezelii ad libellum Sorbonici Theologastri F. Claudii de Xaintes ...*, Genevae, 1567 + Antoine de Chandieu: *Refutatio libelli quem Claudius de Saintes ...*, Genevae, 1567 + Theodori Bezae Vezelii *Responsio, Ad Francisci Balduini Ecebolii Apostatae Convicia*, Genevae, 1565 + Martin Bucer: *Libellus vere aureum D. Martini Bucer de vi et usu sacri ministerii ...*, Basileae, 1562 — Raktári jelzete: SS. 129. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*P / 1567 (Michael Paxi).

55 *Hesychii Dictionarium*, Hagenoae, 1521 + *Parallela hoc est, vitae illustrium virorum Graeci nominis ac Latini*, Basileae, 1560 — Raktári jelzete: JJ. 9. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*P / 1567 (Michael Paxi), bejegyzés az előzéklap hátoldalán: *Váci Mihály pap keonivi Anno 1622, 14 9bris*.

A sárospataki kollégiumban tanult Tolnai L. Vince 1575. október 29-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd hazatérte után 1579-től 1599-ig sajozsephatói református lelképásztör volt. Az ő könyvei közül egy példány található Sárospatakon, amelynek első kötetabláján nevének monogramja és a bekötötetés évszáma is szerepel: a görög nyelv tanulásához elengedhetetlen, Henri Estienne (1528–1598) francia humanista és nyomdász által összeállított monumentális, ötkötetes görög szótárnak, a *Thesaurus graecae linguae* harmadik és a negyedik részének kolligátuma.⁵⁶

Két olyan könyv is azonosítható a pataki bibliotékában, amelyeknek a könyvtárba kerülésük előtt több, a wittenbergi egyetemen tanult tulajdonosa is volt. 1577-ben vásárolta meg és állíttatott össze kolligátumot Mosdósi Balázs a már korábban említett Henri Estienne-féle görög szótár első és második részéből. Mosdósi 1576-ban lett wittenbergi diák, majd hazatérése után 1586–1593 között aszalói lelképásztör volt.⁵⁷ A kötet későbbi tulajdonosa Szikszai György lett, akinek *Georgii Sixai* tulajdonosi bejegyzése a gyűjtemény első művének címlapján olvasható. Szikszai 1589. január 20-tól volt a wittenbergi egyetem hallgatója, majd peregrinációja után először Aszalón lett református lelkész 1595–1597 között.⁵⁸ A kettejük közötti kapcsolat a szolgálati helyben fedezhető fel: Szikszai feltehetően elődjének, Mosdósi Balásznak a könyvgyűjteményéből juthatott hozzá a görög szótárhoz. A könyv végül 1628. március 1-jén került a sárospataki könyvtárba Szikszai K. István hagyatékaként.⁵⁹ 1568. augusztus 30-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre Beregszászi János, aki középfokú tanulmányait Kolozsvárott, illetve Nagyváradon végezte. A héber nyelv tanulásához vásárolhatta meg Sebastian Münster (1488–1552) héber-latin szótárát beiratkozásának évében, és a kötet hátsó kötetablájának rektóján található bejegyzés szerint még ebben az esztendőben azt „örök barátságuk és testvériségük jelképeként” ajándékba adta – a

56 Henricus Stephanus: *Thesaurus Graecae linguae ab Henrico Stephano constructus. III-IV*, Genevae, 1572 — Raktári jelzete: JJ. 108/b. — Supralibros a kötet kötetabláján: V*L*T / 1577 (Vincentius L. Thonensis).

57 SZABÓ: i. m., 201.; SZÖGI: i. m., 286.; ZOVÁNYI: Protestáns lelkészek nyugtatványai, 9.

58 SZABÓ: i. m., 244.; SZÖGI: i. m., 301.; ZOVÁNYI: Protestáns lelkészek nyugtatványai, 9.

59 Henricus Stephanus: *Thesaurus Graecae linguae ab Henrico Stephano constructus. I-II*, Genevae, 1572 — Raktári jelzete: JJ. 108/a. — Supralibros a kötet kötetabláján: B*M / 1577 (Basilios Mosdosi), bejegyzés az első rész címlapján: *Georgii Sixai és Stephani K. Szikszai. Testamentaria legationi Coetus Scholasticus Saros Patachiensis jure perennali possidet. Anna 1628. Martii 1. die.*; Szikszai Kardos István 1618-ban subscribált a Sárospataki Református Kollégiumban, majd tanulmányai után rektor lett Tolcsván. Innen indult peregrinációra, és 1624-ben az Odera melletti Frankfurt egyetemére iratkozott be. A beiratkozási anyakönyv szerint itt súlyosan megbetegedett, és nem végzett tanulmányokat. 1625. július 1-én a franekeri egyetemen is matrikulált, de a sárospataki kötet bejegyzéséből kitűnik, hogy nem sok időt tölthetett itt, mert 1628-ban már végrendelete alapján került könyve a pataki könyvtárba. A két Szikszai feltehetően rokonságban – talán apa-fiú kapcsolatban – állhattak egymással, és ilyen módon cserélhetett gazdát a kérdéses kolligátum. Az életrajzi adatokra lásd: BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 44.; HÖRCSIK: i. m., 48.; SZÖGI: i. m., 98.

feltehetően szintén Váradon tanult – Körtvélyesi Jánosnak, aki néhány évvel később, 1572-től lett az Elba-parti univerzitás hallgatója.⁶⁰

1591-ben a szász választófejedelem, II. Keresztély gyámja, Frigyes Vilmos vizsgalóbizottságot küldött Wittenbergbe, amelynek vezetője a lutheránus teológus Georg Mylius volt. 1592. december 12-én a németországi lutheránusok az 1577-ben elfogadott közös hitvallásnak, a *Formula Concordiae*nek az aláírását megtagadó peregrinusokat kiutasították az egyetemről. Ez az esemény fordulópontot jelentett a Wittenbergbe irányuló peregrinációban. A magyar diákokkal szembeni intézkedést később visszavonta az egyetem, és a hazánkából beiratkozó diákok létszáma ismét növekedett, de a helyzet megváltozott.⁶¹ Ezután a legtöbb magyarországi hallgató már csak rövid időre látogatott Wittenbergbe. A változás fő oka a heidelbergi egyetem növekvő vonzereje volt. A pfalzi univerzitás 1584-ben – rövid evangélikus hatás után – újra református egyetemmé vált, és egyre több magyar diák választotta peregrinációjának célpontjaként. Az 1592-es wittenbergi események, majd 1595-től a magyar diákok körében jelentős tekintélyt kivívó teológiai professzor, David Pareus tanári tevékenysége voltak ennek legfőbb mozgatórugói. A sárospataki Nagykönyvtár gyűjteményében, korábbi könyvtulajdonosként azonosított 16–17. századi felső-magyarországi református prédikátorok közül tizenöten matrikuláltak a heidelbergi egyetemre. Wittenberg szerepének visszaesése a pfalzi univerzitás mellett megnyitotta az utat a magyar református diákok előtt Marburg és Odera-Frankfurt felé is.

A felső-magyarországi prédikátorok közül két személy Wittenbergben és Heidelbergben is tanult. Szőlősi Bede János peregrinációja során valószínűleg előadásokat hallgathatott a wittenbergi egyetemen, bár sem a beiratkozási anyakönyvben, sem a magyar diáktársaságba felvett hallgatók névsorában nem szerepel. Viszont egyike volt azoknak a diákoknak, akik nem írták alá a *Formula Concordiae*t, így 1592. december 2-án kizárták őt az egyetemről.⁶² Ezután feltehetően hazatért, de néhány évvel később újra külföldi tanulmányútra indult, és 1601. október 4-én beiratkozott a heidelbergi egyetemre.⁶³ Könyves műveltségének bővebb tárgyalása meghaladná e tanulmány terjedelmi kereteit, tekintettel arra, hogy fennmaradt könyvtárából tíz kötetet a sárospataki Nagykönyvtár őriz, és ezek közül hetet peregrinációjának időszakában vásárolt. Négyet a tulajdonosi bejegyzésének írásképe alapján bizonyosan a 17. század legelején

60 Sebastian Münster: *Dictionarium Hebraicum*, Basileae, 1535 — Raktári jelzete: JJ. 189. — Bejegyzés a hátsó kötéstábla rektóján: *Suo f[r]a[tri] ac amico Johanni Körtwelesio Johannis Beregszaszi [...] in anno D[omi]ni 1568 in pignus p[er]petuae amiticiae ac fraternit[at]is.*

61 SZABÓ: i. m., 31.

62 BARTHOLOMAEIDES László: *Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pest, 1817, 95.; DEBRECENI Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, 2009, 237.; FINKEL Pál: Magyar prot. egyháztörténeti kútforrások, *Sárospataki Füzetek*, 1. évfolyam, 1857. április – június, 165.

63 HELTAI: i. m., 332–333.; SZÖGI: i. m., 126.

szerzett be.⁶⁴ Egy kötetet 1600-ban egy másik, szintén a wittenbergi és heidelbergi egyetemen is tanult diák, Váci Gergely könyvei közül vett három magyar tallérért,⁶⁵ és kettőt – 1601-ben⁶⁶ és 1602-ben⁶⁷ – heidelbergi tanulmányai idején vásárolt meg, és ő is köttette be azokat.

Az egyetlen peregrinus a későbbi felső-magyarországi református prédikátorok közül, aki három németországi egyetemre is beiratkozott, Komáromi Flórián Gáspár volt: 1613. június 28-án a wittenbergi, július 30-án a marburgi, szeptember 20-án pedig a heidelbergi univerzitáson matrikulált. A könyv kötése alapján feltehetően a Neckar-parti városban vásárolta és köttette be 1613-ban a lengyel domonkos szerzetes és prédikátor, Abraham Bzowski (1567–1637) terjedelmes prédikációgyűjteményének első részét.⁶⁸ A marburgi és heidelbergi egyetemeken is beiratkozott Kertvélyesi Pastoris János, Sámsondi Márton és Szepsi Bényés Pál. Kertvélyesi a pfalzi univerzitás hallgatójaként 1612-ben köttetett egybe három jezsuitaellenes művet. Joachim Beringer (1572–1636) német teológus, a spanyol inkvizíció szörnyűségeiről és a jezsuiták csehországi és németországi hittérítő tevékenységéről szóló *Hispanicae inquisitionis et carnificinae secretiora* és a *Jesuitici Templi Stupenda* című munkáit, illetve a Ludwig Lutz (1577–1642) svájci teológus által szerkesztett *Antichristus, Disputatio bipartita*, amely Daniel Tilenus (1563–1633) és Thomas Brightman (1562–1607) egy-egy jezsuitaellenes vita-iratát tartalmazza.⁶⁹ A Felső-Magyarországon is prédikáló református lelkészek közül

-
- 64 Rudolf Gwalther: *Archetypi homiliarum in quatuor Evangelia Dn. nostri Jesu Christi*, Tiguri, 1601 — Raktári jelzete: D. 263.; Johannes Sleidanus: *Commentariorum De statu religionis et reipublicae Carolo quinto Caesare*, Argentoratii, [é.n.] — Raktári jelzete: EE. 180.; Michael Neander: *Opus aureum et scholasticum*, Lipsiae, 1577 — Raktári jelzete: E. 661.; Amandus Polanus von Polansdorf: *In Daniele prophetam visionum amplitudine difficillimum, vaticiniorum maiestate augustissimum commentarius*, Basileae, 1600 — Raktári jelzete: B. 314.
- 65 Benedictus Aretius: *Theologiae problemata, seu loci communes, et miscellaneae quaestiones*, Genevae, 1589 + Szegedi Kis István: *Theologiae sincerae loci communes*, Basileae, 1588 — Raktári jelzete: B. 29/ab. — Supralibros a kötet kötéstábláján: G*W / 1592 (Gregorius Vaczi), bejegyzés az első mű címlapján: *Joan[nes] B[ede] Szeol[osi] MDC. Tall. 3 Ung.*
- 66 *Theologica theoremata et problemata, de quibus in inclita Basiliensi Academia ... instituta fuerunt: Pars prima- pars tertia*, Basileae, 1588-1590 — Raktári jelzete: D. 50/abc. — Supralibros a kötet kötéstábláján: I*B*SZ / 1601 (Iohannes Bede Szölösi).
- 67 Szegedi Kis István: *Tabulae analyticae quibus exemplar illud sanorum sermonum de fide, charitate, et patientia, quod olim prophetae, evangelistae, apostoli literis memoriaeque*, [Basileae], 1599 + Benedictus Aretius: *Novum Testamentum Dn. n. Iesu Christi commentariis Benedicti Aretii Bernensis, theologi facili perspicuaque methodo conscriptis*, Genevae, 1596 + Benedictus Aretius: *Commentarii in sacram Actuum Apostolicorum historiam*, Bernae, 1600 + Benedictus Aretius: *Commentarii in omnes epistolas D. Pauli, et canonicas, itemque in apocalypsin D. Ioannis editio altera*, Genevae, 1596 — Raktári jelzete: A. 24/abcd. — Supralibros a kötet kötéstábláján: I*B*SZ / 1602 (Iohannes Bede Szölösi).
- 68 Abraham Bzovius: *Conciones Dominical. Totius Anni. Tomus Primus*, Coloniae Agrippinae, 1613 — Raktári jelzete: D. 109. — Supralibros a kötet kötéstábláján: G*F*K / 1613 (Casparus Florian Komarinus).
- 69 Joachimus Ursinus: *Hispanicae inquisitionis et carnificinae secretiora [...]*, Ambergae, 1611 + Joachimus Ursinus: *Jesuitici Templi Stupenda*, Ambergae, 1610 + Benedictus Aretius: *Commentarii in sacram Actuum Apostolicorum historiam*, Bernae, 1600 + Ludwig Lucius: *Antichristus. Disputatio bipartita: I. Papam Romanum revera, magnum illum, et proprie dictum Antichristum esse [...]* Autore

Sámsondi Márton könyvtárából azonosítható a harmadik legtöbb kötet a sárospataki Nagykönyvtárban, szám szerint öt darab. Tolnai Dáli János könyvtárának Sárospatakon található példányaiban több esetben Sámsondi tulajdonosi bejegyzése is olvasható. A két lelkipásztor közötti kapcsolatra korábban Dienes Dénes Tolnai Dáli Sárospatakon őrzött könyveiről szóló írásában világított rá,⁷⁰ jelen tanulmányban az újonnan azonosított tételekre kívánom helyezni a hangsúlyt. Sámsondi Heinrich Moller (1530–1589) evangélikus teológus Ézsaiás, Pietro Martire Vermigli (1499–1562) és Johann Wolf (1521–1571) a Királyok könyveihez és Ludwig Lavater (1527–1586) a Krónikák első és második könyvéhez írt kommentárjának kolligátumát feltehetően heidelbergi peregrinációjának idején szerezte meg.⁷¹ Ugyancsak ebben az időszakban juthatott a birtokába Amandus Polanus von Polansdorf (1561–1610) Ezékiel próféta könyvéhez írt kommentárja 1608-as bázeli kiadásának egy példánya, amelyet 1608-ban a szintén ott tanuló Miskolci Lucius István köttetett be. A könyv a 17–18. század folyamán többször is gazdát cserélt, többek között az 1674 és 1676 között gályarabságot is viselt Kálnai Péter putnoki prédikátor is megvásárolta 1680-ban. 1787-ben a miskolci református líceum könyvtárába kerül, és innen juthatott el végül Sárospatakra.⁷² Sámsondi Márton és Tolnai Dáli János possessorbejegyzése is olvasható Marco Antonio de Dominis (1560–1624) horvát származású katolikus püspök, érsek és prímás *De Republica Ecclesiastica* című, a római katolikus egyház ellen írt háromkötetes műve 1618-as heidelbergi kiadásának első kötetében.⁷³ A pataki bibliotékában három kötet azonosítható Szepesi Bényés Pál olvasmányai közül, amelyeket az első kötéstáblákba nyomott P*B*SZ supralibros, illetve a bekötötetés évszáma bizonyít. Marburgi peregrinációja idején, 1610-ben két könyv is a birtokába jutott. Az egyik, idősebb Rudolph Goclenius (1547–1628) orvos, filozófus, a marburgi egyetem professzorának *Psychologia* című munkájának és Ermolao Barbaro (1454–1493) itáliai tudós, Arisztotelész természettudományos műveinek ifjabb Rudolph Goclenius (1572–1621), a nevetés

Daniele Tilenio [...]. *II. Antichristum Pontificiorum et Jesuitarum [...] adversus Rob. Bellarmini de Antichristo disputationem. Auctore Thoma Brightmanno*, Ambergae, 1610 — Raktári jelzete: M. 744/abc. — Supralibros a kötet kötéstábláján: I*P*K / 1612 (Iohannes Pastoris Kertvelesinus).

70 DIENES: Tolnai Dáli János.

71 Heinrich Moller: *Iesaias, in Iesaiam prophetam commentarius*, Tiguri, 1602 + Pietro Martire Vermigli – Johann Wolf: *Melachim, id est, Regum libri duo posteriores cum Commentariis*, Heidelbergae, 1599 + Ludwig Lavater: *In libros Paralipomenon sive chronicorum [...] commentarius*, Heidelbergae, 1600 — Raktári jelzete: A. 25/abc. — Bejegyzés az első mű címlapján: Martinus Samsondi.

72 Amandus Polanus von Polansdorf: *In Librum Prophetiarum Ezechielis commentarii*, Basileae, 1608 — Raktári jelzete: b. 6802. — Supralibros a kötet kötéstábláján: S*L*M / 1608 (Stephanus Lucius Miskolcinius) — Bejegyzések a mű címlapján: *Martinus P. Samsondi; Successit Michaelii Buzinkai flor. 2; Est Petri Kalnai 1680; Est Stephani Lossonczy flor. 2. Anno 1709; Liber Illustr. Scholae Ref. M. Miskoltz 1787.*

73 Marco Antonio de Dominis: *De Republica Ecclesiastica Libri X*, Heidelbergae, 1618 + Marco Antonio de Dominis: *De cardinalium legitima creatione*, Heidelberg, 1618 — Raktári jelzete: ZZ. 847. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*P*S / 1618 (Martinus Pastoris Samsondi) — Bejegyzések az első kötéstábla verzóján és az előzéklap rektóján: *Ex libris R.D. Johannis Tholnai; Clarissimi ac [...] Martini Samsondi. fl 3.*

és a könnyek fiziológiai hatását tárgyaló munkájával bővített gyűjteménye.⁷⁴ Másik könyve William Whitaker (1548–1595) angol református teológus a katolikus egyház és Robert Bellarmin ellen írt *Praelectiones* című vitairata.⁷⁵ Heidelbergi peregrinusként 1617-ben Conrad Vorstius (1569–1622) remonstráns teológus Robert Bellarmin bíboros ellen írt vitairatát vásárolta meg és köttette be.⁷⁶

Külföldi tanulmányai során kizárólag a Neckar-parti város egyetemén tanult Komáromi Szerafin Pál, Miskolci Csulyak István, Miskolci S. János, Prágai András, Szikszai C. András, Tállyai Putnoki János és Viski Bene Márton. Miskolci Csulyak Sárospatakon őrzött köteteiről Oláh Róbert önálló monográfiában,⁷⁷ Tállyai Putnoki könyvről Herepei János tanulmányban közölt részleteket,⁷⁸ a többi lelkipásztor könyves műveltségének darabjai még idáig feltáratlanok voltak. Komáromi Szerafin Pál könyvei közül négy tétel található a pataki bibliotékában, amelyek közül három peregrinációja idején, egy 1618-ban pápai rektorsága idején jutott a birtokába. Lucas Osiander (1534–1604) német evangélikus lelkész *Epitomes Historiae Ecclesiasticae Centuria I–XVI* című egyháztörténeti munkájának második, 1607–1610 között megjelent tübingeni kiadását 1616-ban köttette be három kötetbe. A kötetsorozat a keresztény egyház történetét dolgozza fel az 1. századtól a 16. század végéig, mintegy négyezer oldalon. Az első kötet az 1–5. század, a második a 6–15. század, és a harmadik a 16. század egyháztörténetét foglalja össze. A kötetek címlapjain Suri Orvos Mihály 1630. július 1-én beírt possessorbejegyzése olvasható. Suri 1614-től 1633 körül bekövetkezett haláláig volt sárospataki lelkipásztor. Prédikátorként több későbbi diák külföldi tanulmányait támogatta, mint például Prágai Andrást, Lévai Suba Tamást vagy Muraközi Dús Mártont. A kötetekkel kapcsolatban Prágai András lehetett feltehetően az összekötő kapocs. Suri sógora volt Prágainak, 1608 körül vette feleségül Prágai András nővérét, Zsuzsannát.⁷⁹ Komáromi Szeraphin Pál 1619-től szerencsi lelkipásztor volt, Prágai András ugyan-ezen a helyen 1624 és 1631 között szolgált. Szolgatársakként kapcsolatban állhattak egymással, és ezáltal cserélhetett gazdát Osiander munkája, és juthatott el Suri Mihály-

74 Rudolph Goclenius: *Psychologia, hoc est de hominis perfectione, animo et in primis ortu hujus commentationes ac disputationes quorundam theologorum*, Marburgi, 1597 + Ermolao Barbaro: *Scientiae naturalis compendium. Cui adjuncta est Rodolphi Goclenij ... Physiologia de risu et lacrimis*, Marburgi, 1597 — Raktári jelzete: Hung. 239-240. — Supralibros a kötet kötéstábláján: P*B*SZ / 1610 (Paulus Benyes Szepsi).

75 William Whitaker: *Praelectiones Guilielmi Whitakeri in controversiam de Romano pontifice: distributam in quaestiones octo*, Hanoviae, 1608 — Raktári jelzete: W. 932. — Supralibros a kötet kötéstábláján: P*B*SZ / 1610 (Paulus Benyes Szepsi).

76 Conrad Vorstius: *Anti-Bellarminus Contractus: Hoc Est, Compendiosum Examen Omnium Fidei Controversiarum*, Hanoviae, 1610 — Raktári jelzete: B. 245. — Supralibros a kötet kötéstábláján: P*B*S / 1617 (Paulus Benyes Szepsi).

77 OLÁH RÓBERT: *Miskolci Csulyak István és Tofeusz Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád Kiadó, *Hit és kultúra* 7, 2022.

78 KESERŰ Bálint (szerk.): *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkei*, Budapest – Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtörténeti Intézet, *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 1, 1965, 146–160.

79 HELTAI: i. m., 320.; UGRAI: i. m., 227.

hoz.⁸⁰ 1618. május 12-én írta be könyvtulajdonosi bejegyzését Nagy Szent Gergely pápa összes műveinek 1586-os kétkötetes párizsi kiadása egybekötött példányába. Az első kötetábla verzőja mellett possessorbejegyzése az első mű címlapján is olvasható a Timóteushoz írt páli levél 4. részének 8. verséből vett jelmondat kíséretében: *Pietas ad omnia utilis*.⁸¹ A kötetben további két személy neve azonosítható: az első kötetábla hátoldalán Tállyai Mihályé, akinek 1670-ben, tornyosnémeti lelkipásztorsága idején a Kassa mellett található Rozgonyon jutott a birtokába, illetve egy Gyöngyösi vezetéknevű személy, aki a mű címlapján Komáromi possessorbejegyzése alá írta be nevét az *In Spe et Silentio*⁸² jelmondatával együtt.⁸³

Supralibros és a kötetáblába nyomott évszám is bizonyítja, hogy Prágai András 1614-ben három kötetet is bekötetett. William Bucanus (?–1603) francia református teológus rendszeres teológiai kézikönyvéből és Johannes Fischart (1546?–1591) jezsuitaellenes munkájából, a *Fides Jesu et jesuitarum*ból állítottatott össze kolligátumot.⁸⁴ A további két könyv Manuel de Goisnak, a coimbrai jezsuita főiskola tanárának Arisztotelész-kommentárjainak 1603 és 1612 között Kölnben megjelent kiadásait tartalmazza. E kötetek az előzéklapokon található bejegyzések alapján Prágai András és Suri Mihály szoros kapcsolatára is bizonyítékkal szolgálnak. Suri 1614. augusztus 5-én Heidelbergból küldte azokat Prágainak mint „a legragyogóbb ifjúnak” és „legkedvesebb rokonának”.⁸⁵ Az Arisztotelész-kommentárokat még Viski Bene Márton is megvásá-

80 Lucas Osiander: *Epitomes historiae ecclesiasticae, centuria I- II- III.*, Tubingae, 1607-1610 — Raktári jelzete: L. 44-46. — Supralibros a kötet kötetábláján: P*S*K / 1616 (Paulus Seraphin Comarini/K.), bejegyzés mindegyik kötet címlapján: *Mich[aelis] Suri 1630 1 Julii*.

81 Magyar fordításban: a kegyesség mindenre hasznos.

82 Magyar fordításban: reménységben és csendességben.

83 *Divi Gregorii Papae [...] Opera omnia quae extant, Opera [...] Cum duplici Indice, [Tomus primus-Tomus secundus]*, Parisiis, 1586 — Raktári jelzete: D. 1. — Bejegyzés az előzéklapon és a címlapon: *Ex libris Pauli Seraphin 1618. Maii 12.; [...] Michael Thallyai pt. [...] Rozgonini 1670; Pietas ad o[mn]ia utilis. Ex Libris Pauli Seraphin K.; Gyöngyösi. 1709. In Spe et Silentio*.

84 Wilhelm Bucanus: *Institutiones theologicae, seu, locorum communium christiane religionis analysis*, Genevaae, 1612 + Johannes Fischart: *Fides Jesu Et Jesuitarum. Hoc est, Collatio Doctrinae Domini Nostri Jesu, Cum Doctrina Jesuitarum*, Oppenheimio, 1610 — Raktári jelzete: C. 756. — Supralibros a kötet kötetábláján: A*P / 1614 (Andreas Pragai), további possessorok bejegyzései a kötet előzéklapján, címoldalán és a végén: *Anno salutis reparata 1621 16 Feb. Emptus flo 1. Szikszoviae; [...] libris Michaelis S. Nemethi; Ornatissimi viri D[omi]ni Georgii Matys Mpr.*

85 *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu. Universam Dialecticam Aristotelis Stagiritae + In libros Aristotelis de interpretatione*, Coloniae Agrippinae, 1611 — *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In libros Aristotelis qui Parva Naturalia appellantur*, Coloniae, 1603 — *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In libros de generatione et corruptione Aristotelis Stagiritae*, Moguntiae, 1606 — Raktári jelzete: E. 645. — Supralibros a kötet kötetábláján: A*P / 1614 (Andreas Pragai), bejegyzés az előzéklap verzőján: *Ornatiss(imo) Juveni D(omino) Andreae Prágai Affini suo chariss(imo) mittit P(astoris) Suri Heidelbergae Anno 1614 august(i) 5.*

Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu Jesu, in octo libros Physicorum Aristotelis Stagiritae. Pars Prima, Coloniae, 1609 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu Jesu, in octo libros Physicorum Aristotelis Stagiritae. Secunda Pars*, Francofurti, 1609 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu, in quatuor libros de Coelo, Meteorologicos & Parva Naturalia, Aristotelis Stagiritae*, Coloniae, 1603 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu, in libros Meteororum Aristo-*

rolta, és 1614-ben egy kötetbe köttette.⁸⁶ A szintén heidelbergi peregrinus Miskolci S. János Girolamo Zanchi (1516–1590) nyolc teológiai munkájából álló kétkötetes *Opera omniáját* vásárolta meg, és különálló kötetekként állíttatta össze 1618-ban.⁸⁷

1622-ben a harmincéves háborúban a Habsburg császári csapatok elfoglalták és feldúlták Heidelberget, az egyetemet bezárták. A folyamatos harcok révén a németországi egyetemi városok már nem voltak biztonságosak, a magyarországi protestáns peregrinusok más oktatási intézmények felé fordultak. Az észak-németalföldi tartományok protestáns egyetemei nyugodt környezetet és ösztöndíj-lehetőségek révén támogatott képzést nyújtottak a magyarországi diákok számára. Az első protestáns egyetemet Leidenben alapították 1575-ben, tíz évvel később jött létre a franekeri univerzitás, ahová a legtöbb magyar és erdélyi hallgató iratkozott be. Groningenben 1614-ben tették le az egyetem alapjait, Deventerben 1629-ben, Amszterdamban 1632-ben alapítottak felsőoktatási intézményt. 1636-ban indult el a képzés Utrechtben, 1648-ban pedig Harderwijkben, ez utóbbi jelentősége a magyarországi peregrináció szempontjából elhanyagolható volt.⁸⁸

A német egyetemeken tanult peregrinusokkal ellentétben a Németalföldre irányuló egyetemjárásban részt vevő diákok esetében jellemző volt, hogy több, néhány esetben akár 4–5 egyetemen is folytattak tanulmányokat. A sárospataki Nagykönyvtárban azonosított, több észak-németalföldi egyetemen is tanulmányokat folytatott kora újkori felső-magyarországi református lelkészek közös jellemzője, hogy hosszabb-rövidebb ideig, de a franekeri univerzitáson mindannyian megfordultak, és a peregrinusok közül mindössze négyen voltak, akik csak egy hollandiai univerzitást látogattak meg peregrinációjuk során: Baczoni András, Kecskeméti Udvar Mihály, Keresszegi P. Mihály és Szepsi Korocz Gáspár. Thomas Cartwright (1534–1603) angol puritán teológus, a saját kommentárjaival bővített evangéliumi harmóniája 1647-ben jelent meg Amszterdamban. A következő évben már magyarországi diák volt a

telis Stagiritae, Coloniae, 1603 — *In libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum*, Coloniae, 1603 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In tres libros de Anima Aristotelis Stagiritae*, Coloniae, 1609 — Raktári jelzete: E. 655. — Supralibros a kötet kötéstábláján: A*P / 1614 (Andreas Pragai), bejegyzés az előzéklap verzőjén: *Ornatiss(imo) Juveni D(omino) Andreae Pragai Affini suo chariss(imo) mittit Heidelberga Anno 1614 august(i) 5.*

86 *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu Jesu, in octo libros Physicorum Aristotelis Stagirita. Pars Prima*, Coloniae, 1609 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu Jesu, in octo libros Physicorum Aristotelis Stagirita. Secunda Pars*, Francofurti, 1609 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu, in quatuor libros de Coelo, Meteorologicis & Parva Naturalia, Aristotelis Stagiritae*, Coloniae, 1603 — *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In libros de generatione et corruptione Aristotelis Stagiritae*, Moguntiae, 1606 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu, in libros Meteororum Aristotelis Stagiritae*, Coloniae, 1603 — *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In tres libros de Anima Aristotelis Stagiritae*, Coloniae, 1609 — *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In libros Aristotelis qui Parva Naturalia appellantur*, Coloniae, 1603 — *In libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum*, Coloniae, 1612 — Raktári jelzete: R. 638. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*B*V / 1614 (Martinus Bene Viski).

87 Girolamo Zanchi: *Operum theologicorum D. Hieronymi Zanchii tomus I-II*, Genevae, 1613 — Raktári jelzete: B. 256-257. — Supralibros a kötet kötéstábláján: I*S*M / 1618 (Iohannes S. Miskolczinus).

88 BOZZAY – LADÁNYI: i. m., 7–8, 15.

tulajdonosa: az első kötéstábla hátoldalára Apáczai Csere János jegyezte be a könyv beszerzésére vonatkozó információkat. A mű címlapján található Baczoni András possessorbejegyzése, azonban évszámot nem közölt, így nem állapítható meg, hogy mikor jutott a tulajdonába.⁸⁹ Diego de Estella (1524–1578) 1622-ben Antwerpenben megjelent Lukács evangéliuma kommentárjának első kötéstábláján az M*V*K 1628 supralibros olvasható, vagyis Kecskeméti Udvar Mihály köttette be abban az esztendőben. A kötet már korábban a birtokában volt, a mű címoldalán megtalálható Kecskeméti 1626. július 16-ai, Amszterdamban beírt tulajdonosi bejegyzése. Későbbi könyvbirtokosok nevére is fény derül: a címlapon Szepsi Korocz Gáspár és Eszéki T. István neve is szerepel. A kötet első tulajdonosa bizonyosan Kecskeméti volt, aki 1626-ban megvásárolta, majd két évvel később azt beköttette. Szepsi Korocz Gáspár neve alatt olvasható „empt(us) fl(orens) 4” kifejezés arra utal, hogy azt már itthon, négy forintért vásárolta. A Szepsi Korocz-család és Eszéki T. István között pedig rokoni kapcsolat volt, ugyanis Szepsi Korocz András vette feleségül Eszéki Anna nevű testvérét. Feltehetően a családon belül cserélhetett gazdát a kötet 1667-ben, új tulajdonosa a címlapon olvasható possessorbejegyzéséhez és jelmondatához ezt az évszámot is odaírta.⁹⁰ Kecskeméti ezen kívül egy olyan kötetet is megvásárolt, amely jól mutatja a magyarországi peregrinus diákok széles érdeklődési körét. 1626-ban köttette be Wolfgang Franz (1564–1628) német történész és lutheránus teológus állattani kézikönyvét, amelyben mintegy 900 oldalon keresztül részletes leírás olvasható az akkor ismert állatfajokról. Franz munkáját négy részre osztotta: az elsőben az emlősöket, a másodikban a madarakat, a harmadikban a halakat és a negyedikben a kígyókat és rovarokat mutatta be. Kecskeméti a kötetet 1628. október 22-én az ifjú Daróczi Bálintnak adományozta, amelynek tényét a mű előzéklapjának hátoldalára rögzítette. A címlapon három további possessorbejegyzés mutatja, hogy az azt követő egy évszázadon belül a könyv többször is gazdát cserélt. A következő személy, aki kezébe foghatta, feltehetően Váczi Z. Mihály volt, őt követte a tulajdonosok sorában Varsányi Dániel, majd 1704-ben Munkácsi András írta be nevét a könyv címoldalára.⁹¹ Keresszegi P. Mihály tanulmányait szolgáltatta az a kolligátum, amelybe 1643. január 7-én Franekerben írta be tulajdonjegyét. Továb-

89 Thomas Cartwright: *Harmonia evangelica, commentario analytico, metaphrastico, practico*, Amsterodami, 1647 — Raktári jelzete: B. 74. — Bejegyzés az első kötéstábla hátoldalán és a címlapon: *Johannis Tseri Apáczaini 1648. 2 Aug. Lugduni Batavorum; Andreae Batzoni*.

90 Diego de Estella: *In Sacrosanctum Iesu Christi Domini Nostri Euangelium secundum Lucam, enarrationum Tomus primus-secundus*, Antverpiae, 1622 — Raktári jelzete: B. 483. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*V*K / 1628 (Michaelis Udvar Ketskemethi); bejegyzések a mű címlapján: *Michaelis Ketskemethi Amstelodami 3 flo. 1626 16 Jul.; Casp. Korocz Szepsi Const. fl 4.; Per Convitia & Laudes In Silentio & Spe. Steph. Eszéki Mpr. 1667*.

91 Wolfgang Franz: *Historia Animalium Sacra : In Qua Plerorumque Animalium Praecipuae Proprietates In gratiam Studiosorum Theologiae & Ministrorum Verbi ad usum ikonologikon breviter accommodantur*, Wittebergae, 1624 — Raktári jelzete: I. 935. — Supralibros a kötet kötéstábláján: M*V*K / 1626 (Michaelis Udvar Ketskemethi); bejegyzések a mű előzéklapjának verzőján és a címlapján: *Praestantissimo Doctissimo Juveni viro D[omi]no Valentino E. Darotzi, bonae recondationis ergo do[n]o 22 Octobr[is] 1628 Michael W. Ketsk[emeth]inus; Ex libris Michaelis Z. Vátzi; Post Danielis P. Varsanyi; Ex libr. Andreae Munkácsi 1704*.

bi későbbi possessorokat sorol fel a második előzéklap előoldalán olvasható szöveg: 1699. február 11-én Pankotai Ferenc szerezte meg, majd később Tornallyai Gergelyé, Szikszai Sámuelé és Szikszai Jánosé lett. A gyűjteményes kötet Debreceni Simonides Gáspár (1602–?1636) *Compendium Biblicum*át és Mogyorósi Elek (?–?) *Panoplia Christiana*ját foglalja magában.⁹² A már említett Szepsi Korocz Gáspár egy, a supralibrosával ellátott könyvvel is képviselteti magát a gyűjteményben. A franekeri egyetemre való beiratkozását megelőzően 1622-ben az odera-frankfurti univerzitáson tanult, és ekkor vásárolta meg és köttette be Jan Gruter (1560–1627) német filológus és könyvtáros, Ranutius Gherus álnéven kiadott *Delitiae Poetarum* című, 1603 és 1612 között Frankfurtban megjelent sorozatából a francia neolatin költészet antológiáját. További sorsa hasonló a Diego de Estella-kötethez: a családi kapcsolat révén Eszéki T. Istvánhoz került, aki később végrendeletében, könyvtárának részeként a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta.⁹³

A tanulmány 1. táblázatában jól látható a Hollandia felé irányuló peregrináció azon jellemzője, hogy a diákok több egyetemen is folytattak tanulmányokat. A korábbiakhoz hasonlóan ez esetben is csak egy-egy kiemelt kötet bemutatására kívánok szorítkozni. Tolnai Dáli János könyvtárának Sárospatakon őrzött köteteit Dienes Dénes gyűjtötte össze és elemezte 2011-ben megjelent tanulmányában. Az általa közölt tizenöt kötethez képest a Nagykönyvtár állományának egyenkénti átvizsgálása gyűjteményének három további darabjára derített fényt.⁹⁴ Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-ja 1581-es lyoni kiadásának első része szintén tartalmazza possessorbejegyzését, amely az őrlap verzóján olvasható, a könyv értékmegjelölésével együtt.⁹⁵ A sárospataki Nagykönyvtár 2006-ban Oroszországból hazatért könyvgyűjteményében *Collectio Tholnaiana* összefoglaló címmel egy 72, hollandiai egyetemeken 1643–1648 között tartott disputációból álló kolligátum található, az őrlap verzóján a

92 Debreceni Simonides Gáspár: *Compendium Biblicum Metro-Memorale: In Quo Universa V. & N. Testamenti loca insigniora ita comprehenduntur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extet, rescitur*, Lugduni Batavorum, 1628 + Mogyorósi Elek: *Panoplia christiana vere fidei hostibus opposita*, Franekeræ, 1641 — Raktári jelzete: M. 456/ab. — Bejegyzések a mű első és második előzéklapjának rektóján: *Inservit studiis Michaelis P. Kérés-Szeghini Ab Anno [...] Christianæ: CIO IO CXLIII. Die vero septimo Januarii. Pos. Franequeræ Frisior[um] Idem qui supera; Est Francisci Pankotai A. 1699 11 Febr.; Devenit in Possessionum Gregorii Tornallyai den. 24; Ex Libris Martini Szombati, Devenit in Possessionem Samuelis Szikszai. Szikszai Samuel obsulio hunc Libellum; Fratri suo Charissimo Joanni Szikszai; Quem si Memoria Mandaverit, Aeternus fructus Spiritu Sancto juvante proferes.*

93 Jan Gruter: *Delitiae C. poetarum Gallorum, huius superiorisque ævi illustrium, pars prima. collectore Ranutio Ghero*, Frankfurt, 1609 — Raktári jelzete: HH 851. — Supralibros a kötet kötéstábláján: C*K*SZ / 1622 (Caspasus Korocz Szepsinus) — Bejegyzés a mű címlapján: *Steph[anus] Eszéki Mpr.*

94 A három kötet közül Marco Antonio de Dominis munkájáról Sámsondi Márton könyveinek bemutatásánál már említést tettem.

95 *Summa S. Thomae Aquinatis [...] : in tres partes diuisa ad Romanum exemplar- diligenter recognita : cum commentariis R. D. D. Thomae de Vio Caietani cardinalis [...] nunc vero eruditissima R. F. Chrysostomi Iavelli commentaria in primam partem primum in lucem prolata, hic adiecimus*, Lugduni, 1581 — Raktári jelzete: A 332. — Bejegyzés az előzéklap verzóján: *Valet fl. 4.; Ex libris R.D. Johannis Tholnai.*

Tolnai Dáli-kötetekben szereplő possessorbejegyzés itt is olvasható.⁹⁶ Egyetemi előadások téziszfüzetéből álló gyűjteményes kötetekben több esetben is szerepel kora újkori protestáns lelkipásztor neve. Ezek különlegessége, hogy számos dedikált disputációt tartalmaznak, amelyek a külföldön tanuló peregrinusok kapcsolatrendszerére is rávilágítanak. A németalföldi tanulmányai után Nagyállóban és Nyírbátorban is szolgált Diószegi Kalmár Pál számára Petrus Leffen leideni könyvtáros ajándékozta 1654-ben azt a gyűjteményes kötetet,⁹⁷ amely hetvenhárom egyetemi dolgozatot tartalmaz, ezek közül hétnek a címdalán a Diószegi Kalmár számára tiszteletpéldány-küldésről szóló bejegyzés is olvasható.⁹⁸ A sárospataki bibliotéka egyik huszonkilenc, 1650 és 1655 között tartott disputációt tartalmazó kolligátumában tíz, dedikációval ellátott dolgozat található, ezek közül nyolcnak a címettje Alistáli Farkas Jakab, aki hollandiai peregrinációjából hazatérve Szikszón is volt lelkipásztor.⁹⁹ Sámsondi Márton könyveinek leírásakor már említésre került Kálnai Péter putnoki gályarab prédikátor, akinek nemcsak szolgálati ideje alatt vásárolt könyvéből őriz a Bodrog-parti Athén könyvtára, hanem peregrinációjának idejéből is. Johann Jansson amszterdami nyomdász 1645-ben nyomtatta ki a Károlyi-bibliát. Kálnai Péter 1646-ban, németalföldi peregrinációjának kezdeti évében vásárolta meg e bibliakiadásból az apokrifus könyvek kivonatát.¹⁰⁰

Az Angliában is megfordult peregrinusok közül Budai B. Istvánt érdemes kiemelni. Az ő peregrinációja idején vásárolt könyveiből három példányt őriz a sárospataki Nagykönyvtár. A Biblia 1651-ben Londonban kiadott kétkötetes, angol nyelvű kommentárját 1655-ben Angliában tartózkodása idején vásárolta az angol fővárosban. A kötet későbbi tulajdonosai Zombori György és Pósházi István voltak.¹⁰¹ A groningeni egyetem hallgatójaként szerezte be Johann Heinrich Alting (1583–1644) német teológus és a franekeri, majd a groningeni egyetem tanárának 1654-ben Amszterdamban

96 *Collectio Tholnaiana. Variarum Disputationum, et aliorum opusculorum Theologico-Philosophicorum edit. Ann[o] 1643, 1644, 1645, 1646, 1647 & 1648.* — Raktári jelzete: SS 104/a-uuu. — Bejegyzés az előzéklap verzőján: *Ex libris R.D. Johannis Tholnai.*

97 ZOVÁNYI: *Egyháztörténeti lexikon*, 151.; Az adományozási bejegyzés szövege az első kötetábla verzőjén: „Domm[in]o Paulo Dioszegi hunc Dialogum dono dabat Petrus Leffen, Bibliopola Lugd[uni] Batav[orum] 1654.”

98 *Collectio Dioszegiana. Completeris Disputationes, Dissertationes ut plurimum Theologicas, editas Annis 1650–1653.* — Raktári jelzete: SS 105/a-zzz.

99 UGRAI: i. m., 69.; *Collectio Farkas-Alistaliana. Disputationum Theologico-Philosophicarum XXIX. Ann. 1650–1655. editarum.* — Raktári jelzete: SS 126/a-aa.

100 [Az Ó-Testamentum mellé vettett könyvek, amelyek Apokryphusoknak nevezetnek] (a címlap hiányzik), Amszterdam, 1645 — Raktári jelzete: M 58. — Bejegyzés a mű címdalán: *Ex libris Petri Kalnai 1646 Mpr.; ex donatione Reverendi Domini Nicolai Kalnai possidet Franciscus Lorántházi 1692 Mpr.*

101 *Annotations upon all the books of the Old and New Testament this second edition so enlarged, as they make an entire commentary on the sacred Scripture + The Second Volume of Annotations upon all the books of the Old and New Testament [...]*, London, 1651 — Raktári jelzete: A 349-350. — Bejegyzések a kötetek címdalán: *Steph[anus] Budai 1655 Lond[ini] Anglor[um]; Georgi Zombori; Stephani Pósházi.*

megjelent szisztematikus teológiai kézikönyvét, a *Theologia elenctica novat*.¹⁰² André Rivet (1572–1651) francia hugenotta teológusnak, a leideni egyetem professzorának a katolikus egyház ellen írt polemikus művének, a *Catholicus Orthodoxus* 1644-es genfi kiadásának első kötetét pedig Utrechtben vásárolta meg 1655-ben.¹⁰³

Összegzés

E tanulmányban a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárban található 16–17. századi, Felső-Magyarország területén szolgáló református lelkipásztorok könyves műveltségére kívántam a figyelmet ráirányítani egy-egy különleges vagy a szakirodalom és a régi könyves szakma számára még ismeretlen kötet bemutatásával. Sok esetben peregrinációs vagy már a szolgálati idő során kialakult kapcsolatokra is fényt derítenek ezek a munkák. Az itt közölt lista a tanulmány tartalmi korlátja miatt nem lehet teljes, és a legalaposabb kutatás is magában hordozza, hogy még újabb kötetek, tulajdonosi bejegyzések kerülhetnek napvilágra, amelyek tovább bővíthetik ezt az így is nagyon gazdag információs halmazt.

ABSZTRAKT

16–17. századi felső-magyarországi református lelkipásztorok könyvei a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárban

A történelmi Felső-Magyarország tizenhárom vármegyéjéből – Abaújból, Beregből, Borsodból, Gömörből, Hevesből, Sárosból, Szabolcsból, Szatmárból, Szepesből, Tornából, Ugocsából, Ungból és Zemplénből – számos református diákot vonzottak a magas színvonalú oktatást biztosító Kollégiumok, mint a sárospataki, a debreceni, a szatmári vagy a nagybányai. Tudósabb honfitársaink külföldi peregrináció során bővítették ismereteiket, és többen gazdag könyvgyűjteménnyel tértek haza, amelyek az idők során szétszóródtak, elaprózódtak. A lelkipásztori szolgálatukat később e vidéken végző prédikátorok könyves műveltségéről adnak számot a Tiszáninnen Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye Nagykönyvtárban tulajdonosbejegyzéseikkel, illetve a kötésekben található supralibrosokkal ellátott kötetek.

A Felső-Magyarország területén szolgáló lelkipásztorok életrajzi adatai közül a szolgálati helyek kiemelése alapján számos elemzésre nyílik lehetőség, ami a tanulmány első fejezetében kerül kifejtésre. A következő nagyobb tartalmi egységben az egyes református prédikátorok hazai tanulmányaira és peregrinációjára vonatkozó adatok részletes elemzése következik. A fejezet követi azokat a lépcsőfokokat, amelyek a magyarországi diákok 16–17. századi peregrinációját jellemezték: először a wittenbergi, majd

102 Johann Heinrich Alting: *Theologia Elenctica Nova: sive Systema elencticum [...]*, Amstelodami, 1654 — Raktári jelzete: b. 18,962. — Bejegyzések a kötetek címlapján: *Steph[anus] Budai 1654 Gron[ingae]; Georgi Zombori; Ex libr[is] Michaelis [...]* 1722.

103 André Rivet: *Catholicus Orthodoxus, oppositus Catholico papistae [...]* Tomus primus, Genevae, 1644 — Raktári jelzete: c. 675. — Bejegyzések a kötetek címlapján: *Steph[anus] Budai 1655 Ultr[ajecti]*.

a heidelbergi és marburgi, végül a németalföldi és angliai egyetemjárásban részt vevő diákokat veszi számba. A szolgálati helyekre és az azt megelőző tanulmányokra vonatkozó adatok elemzése után az egyes prédikátorok Sárospatakon található könyveinek bemutatása következik. A wittenbergi, heidelbergi, marburgi, a németalföldi és angliai egyetemeken tanult peregrinusaink könyves műveltségének elemzése lehetőséget ad arra, hogy bizonyos általánosításokat állapíthassunk meg az egyes egyetemi központok hatásával kapcsolatosan, de ugyanígy az egyes univerzitások oktatási rendjének különbözőségére is rávilágít.

Kulcsszavak: 16–17. század, Sárospataki Református Kollégium, Felső-Magyarország, református lelkipásztorok, könyvtár, könyves műveltség

ABSTRACT

Books of 16th- and 17th-Century Upper-Hungarian Reformed Pastors in the Great Library of the Scholarly Collections of the Reformed College of Sárospatak

From the thirteen counties of historical Upper Hungary – Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Heves, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, and Zemplén – many Reformed students received their education at prestigious colleges such as Sárospatak, Debrecen, Szatmár, or Nagybánya. The more academically inclined among them broadened their knowledge through peregrinations abroad and often returned with substantial personal libraries. Over time, these collections have become scattered and fragmented. However, the book literacy of the pastors who later served in this region is evident in the volumes preserved in the Great Library of the Scholarly Collection of the Reformed College of Sárospatak, many of which bear owners' inscriptions and supralibros on their bindings.

Biographical data on the pastors who served in Upper Hungary allows for various analyses, particularly concerning their places of ministry—an aspect explored in the first chapter of this study. The following section offers a detailed examination of their studies in Hungary and their peregrinations abroad. This chapter traces the typical path of Hungarian students in the 16th and 17th centuries, beginning with those who studied at the University of Wittenberg, followed by Heidelberg and Marburg, and concluding with those who attended universities in the Low Countries and England. After analyzing the data on their places of service and educational background, the next chapter presents the book collections of Reformed pastors. An investigation into the book literacy of students educated at Wittenberg, Heidelberg, Marburg, and the universities of the Low Countries and England enables conclusions about the intellectual influence of these academic centers and reveals differences in their educational systems.

Keywords: 16th-17th century, Reformed College of Sárospatak, Upper-Hungary, Reformed pastors, library, book literacy